

ВСТУП

Процеси державотворення, які розпочалися в Україні після проголошення незалежності, спричинили зміни в усіх сферах життєдіяльності українського суспільства. Утвердження демократичних цінностей як пріоритетних призвело до перегляду ролі та функцій засобів масової інформації. Зрозуміло, що в останні десятиліття їх робота ґрунтувалася не на національній основі, а катастрофічні перекоси у масовій свідомості населення відбувалися не без участі ЗМІ, тому з особливою гостротою постає проблема відповідальності за те, які ідеї вони нестимуть у суспільство. Процес оновлення усього громадського життя вимагає утвердження дискусійного начала. І сучасна вітчизняна преса стає виразником плюралізму думок, що здійснюється на основі загальнолюдських цінностей, принципів та етики.

Проблема духовності є особливо актуальною для молоді України держави. Практичне втілення вона знаходить через механізми освіти, від якості та впливовості якої залежить моральний, культурний, інтелектуальний рівень народу, ставлення до нього у світі. Тому особливі ваги у розбудові держави набуває система освіти, яка, на думку П.Щербаня, «... є тією силою, яка робить громадян спроможними компетентно й відповідально брати участь у житті суспільства» [1, 12]. А це можливо лише за умов відродження національної системи освіти.

Фундаментом, методологічно-філософською основою системи освіти є національне виховання. В Україні, як і в інших країнах світу, історично склалася своя система виховання, яка максимально враховує національні

риси і самобутність українського народу. Адже нація – це, насамперед, система, сукупність різноманітних природних (біологічних, психічних) історично зумовлених ознак, тобто психології, характеру, інтелекту певної культурно-історичної спільності людей. Г.Ващенко вважає, що «націю творять спільне походження, або спільність крові, спільність території, спільна мова, спільна культура й традиції і свідомість своєї окремоті» [2, 97].

Дійсно, людини без національної приналежності, немає, а є француз, росіянин, українець і т.д. Без духовнотворчих національних факторів (рідної мови, народної філософії та світогляду) загальнолюдський фактор (в абстрактному вигляді) не може повноцінно існувати ні в культурі взагалі, ні у вихованні зокрема. Таким чином, відродження національної системи виховання є дуже важливим завданням, яке стоїть перед освітянами України.

Національне виховання є тією проблемою, яка знаходиться в центрі уваги вітчизняної освітянської журналістики. Вивчення педагогічної преси має певні традиції. Розвитку національної педагогічної преси к. ХІХ – поч. ХХ ст. присвячено роботу І.Зайченка. Найбільше досліджень присвячено пресі Західної України: українські видання в Коломиї (М. Васильчук), часописи Північної Буковини (М. Романюк, М. Галушко). Педагогічна преса як джерело знань про становлення та розвиток ідеї національного виховання досліджена в роботах С.Лаби, І.Мельник, М.Кухти, А.Говорун, І.Дубінець, Н.Гордій. Проблема впливу ЗМІ на свідомість підлітка розкрита у дисертаціях С.Шандрюк, Д.Попової. Аналіз окремих педагогічних проблем на основі сучасної педагогічної періодики здійснено у роботах таких журналістикознавців, як В.Лизанчук, В.Різун, В.Іванов,

Н.Сидоренко, І. Крупський, Т.Старченко, О.Коновець тощо.

Інтерес до преси зростає, оскільки вона є цікавим явищем громадсько-педагогічного життя нашої країни, бо «...через засоби масової інформації поширюються найрізноманітніші знання в галузі українознавства – від вивчення української мови до освоєння і опрацювання складних проблем вітчизняної історії, традицій українського народу» [3, 8]. Особливу роль у цьому у процесі відіграє преса, зокрема педагогічна, оскільки вона містить

багатий теоретичний, методичний матеріал з питання національного виховання. Об'єктом розгляду цього навчального посібника є науково-педагогічні журнали, оскільки вони більш ґрунтовно висвітлюють теоретичні засади національного виховання та здійснюють безпосередній вплив на формування сучасного педагогічного мислення в умовах становлення незалежної Української держави.

У зв'язку з вищезазначеним завданнями цього посібника є:

- з'ясувати стан наукової розробки досліджуваної проблеми національного виховання у філософії, педагогіці та в історії журналістики;
- виділити науково-педагогічні журнали та рубрики, які вміщують матеріали про національне виховання за період з 1991 до 2004 рр.;
- здійснити контент-аналіз журнальних публікацій з проблеми національного виховання за змістом, авторами, роками та регіонами;
- розробити модель національного виховання за матеріалами сучасних науково-педагогічних журналів;
- визначити сучасний ідеал національного виховання на основі журнальних публікацій за період з 1991 до

2004 рр.

Навчально-методичний посібник стане в нагоді студентам під час вивчення курсів теорії та історії журналістики. Разом з тим він є певним доробком у розширенні теоретичної бази сучасної науки про виховання.

Посібник складається із трьох розділів, які включають теми для самостійної роботи, та списку літератури.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ

1.1. Філософські основи дослідження проблеми національного

Будування моделі історичного розвитку людства передбачає наявність певного фактора або ознаки, що виконують об'єднуючу роль в генезі історичного процесу. ХХ століття запропонувало такий варіант розглядання історії, де головним, інтегруючим фактором є нація.

У зв'язку з цим з'явилося багато понять, які спрямовані на виявлення смислу національного, його розмаїття: «нація», «національність», «націоналізм», «національна ідея», «національний характер», «національне виховання» тощо. Визначення цих дефініцій, окреслення їх ознак та структур стали актуальними саме в період становлення Української держави.

Безперечно, динамічні процеси перетворення, що відбуваються в Україні, докорінно змінили розуміння ролі та функцій сучасних ЗМІ. Раніше не без їх участі відбувалися катастрофічні для національного існування народу перекося у масовій свідомості. Тому нині «система масової комунікації, незважаючи на різні платформи і напрями, має виражати засади загальнолюдських вартостей, політичного плюралізму, сприяти розкриттю творчого потенціалу громадянського суспільства» [4, 9]. Роль преси значно зросла, бо існує плюралізм думок, що й забезпечує полеміку між науковими та освітніми діячами відносно проблеми національного виховання. У зв'язку з багатогранністю, складністю, значущістю питання привертає увагу нагромаджений фонд наукових

досліджень з філософії та педагогіки, що є науковим контекстом нашого журналістикознавчого дослідження.

Для того, щоб нація набула своєї власної історії, стала історичною, вона повинна пройти етап усвідомлення себе як національно-своєрідного організму, що є неможливим без національної ідеї. Цій проблемі присвячено дисертаційне дослідження «Національна ідея як головний фактор національного відродження України». О.Тимошенко вважає національну ідею передумовою побудови національної держави, становлення громадянського суспільства. Автор зазначає: «Ідея нації сягає вершин свого розвою, органічної цілісності, коли визріває її політична складова – ідея побудови суверенної національної держави як необхідної умови й гаранта щасливого життя» [5, 4]. Крім того, на думку О.Тимошенко, головною ознакою нації як вищого рівня розвитку етнічної спільності є усвідомлення потреби політичного суверенітету, боротьба за його досягнення та побудова національної держави.

Новий етап у розвитку української нації спричинив обґрунтування поняття національної свідомості, яка тривалий час залишалась явищем проблемним. Українська спільнота самоідентифікувалася через спільну історичну долю, вікові звичаї, норми громадянського життя та зв'язок з природним середовищем, проте тривала відсутність державно-політичного забезпечення культури призвела до збідніння її повнокровного поступу.

Дослідженню поняття «національна свідомість» присвячено ряд дисертацій. Зокрема, М.Фурса у роботі «Понятійно-структурний аналіз національної свідомості» пропонує розмежовувати поняття «етнічна свідомість» і «національна свідомість», вважаючи першу елементом другої. Автор дослідження наголошує на тому, що

«національна свідомість – іманентна духовна складова національної культури – особливої форми існування загальнолюдського культурного процесу» [6, 13]. Особливу увагу дисертант зосереджує на ролі національної свідомості у становленні нації як суб'єкта історії. Національне самоусвідомлення, знання про своє місце в загальнолюдському розвитку цивілізації карбується в ідеях, програмах, теоріях розвитку власної окремішності і специфіки, створює упереджений образ свого майбутнього, служить духовним забезпеченням процесів консолідації людності і формування їхньої національної суб'єктивності в історичному процесі, що рівнозначно творенню модерної нації.

Інший вид свідомості, а саме – політична свідомість, розглядається у дисертаційному дослідженні «Національно-політична свідомість суспільства і формування особистості» (Л.Данилюк). У роботі окреслюється зміст поняття «політична свідомість», під яким розуміють «свідомість учасників політичного процесу всіх тих сил, які борються за владу і її здійснюють» [7, 8]. Таким чином, приналежність до національної спільноти (вітчизни ідеологічної) визначається не стільки спільним походженням, скільки через автентичну включеність до громадсько-політичних спільнот у структурі національної держави. Факторами впливу на перетворення індивідуума в повноцінного, активного громадянина є політична і законодавча система, соціальні інститути – сім'я і школа, засоби масової інформації. Аналізуючи особливості формування національно-політичної свідомості суспільства, автор підкреслює, що сучасне українське суспільство – це суспільство перехідне і основними тенденціями його є песимізм, фрустрація та глибокий ціннісно-моральний вакуум.

Суголосною є думка Ю.Дмитрієнка у роботі «Проблема спадкоємності в національній самосвідомості» щодо перехідного характеру українського суспільства. Дослідник виявив методологічні орієнтири подолання конфліктогенності в національній самосвідомості. Підкреслюється принципове значення ранньої національної соціалізації в сім'ї та початковій школі. Дисертант зазначає: «Державна координація мусить бути націленою на оптимальне співвідношення та пріоритетний розвиток чинників і засобів конструктивізації спадкоємних процесів, які онтологічно відбивають ментально опосередковані, аксіологічні ідеї власного історичного розвитку та історичні традиції прогресивного світового соціального розвитку» [8, 15].

О.Надибська у дисертаційному дослідженні «Національне у самосвідомості особистості поліетнічного соціуму» розглядає самосвідомість «як таку, що у внутрішній структурі особистості виступає своєрідною стороною її свідомості, самостійним компонентом, іманентною властивістю, яка внутрішньо присутня в свідомості людини» [9, 8]. Автор вважає, що на кожному етапі формування людини і суспільства самосвідомість набуває певних нових властивостей, однією з яких є національна самосвідомість, яка виникла на основі етнічної самосвідомості в процесі переростання етносу в націю, а тому піддається сумніву думка, що національна самосвідомість є завершальним етапом становлення самосвідомості людської спільноти. В Україні, яка традиційно є поліетнічним соціумом, існують сприятливі чинники для відродження і формування національної свідомості і культури кожної з національних меншин, тобто побудова громадянського

суспільства, де всі суб'єкти поліетнічного соціуму мають рівні права.

Однією з актуальних філософських проблем є розробка концепції національного характеру. А.Швецова присвятила цьому дисертаційне дослідження «Національний характер як предмет соціально-філософського аналізу». На переконання автора, «національний характер виступає як концепт, що виражає культурну індивідуальність певного народу, в якій знаходить відображення життєвий світ цього народу і яка постає не лише у вигляді певного ансамблю психологічних рис, а передусім у вигляді усталеного комплексу культурних диспозицій та артикуляцій, через котрі відбувається (як через умовні можливості) самопокладання людини певної культури (представника відповідного народу, етносу)» [10, 15]. Крім того, А.Швецова підкреслює, що національний характер (як певна психологічна цілісність) властивий не кожному з представників того чи іншого народу, а лише «людині культури» – ідеальному людському типу, який створюється і відтворюється національною культурою. Дослідниця виокремила головні культурні архетипи українського характеру, в яких відобразилися особливості українського життєвого світу.

Близьким за суттю є дослідження проблеми національного ідеалу. У дисертації «Проблема національного ідеалу в українській філософській думці першої половини ХХ ст.» О.Кендус доводить, що національний ідеал розглядався вітчизняними мислителя як складна ціннісно-світоглядна категорія, що виражає устремління до досконалості, уявлення про зразкове як у суспільно-політичному, так і духовно-моральному бутті нації та її представників [11]. Суспільно-політичний вимір національного ідеалу характеризувався

українськими філософами в контексті таких цінностей, як нація, свобода, державність, а особистісний вимір – знаходив свій прояв в образі української людини, яка формувалася на традиціях виховного та цінностях християнського і морально-політичного ідеалів особистості.

Окрему групу досліджень складають роботи, які стосуються поняття «цінності». Так, О.Корнієнко у дисертації «Національні цінності особистості: сутність та особливості формування» пише: «Цінності особистості – це системна ознака, що виявляє функціональний аспект особистісного значення в процесі діяльності, характеризує специфічні аксіологічні відносини з боку особистості, спрямовані на реалізацію особистих потреб, інтересів, так і інтересів системи, в яку включена певна особистість» [12, 6]. Дослідник наголошує на тому, що національне походження саме по собі не переносить автоматично на особистість своєрідності тієї чи іншої спільноти. Особистість настільки національно визначена, наскільки національні фактори включені у процес соціалізації особистості, а формування національних цінностей особистості є не що інше як специфічний процес соціалізації.

Про соціалізацію індивіда йдеться у дослідженні «Формування світоглядних установок особи підліткового віку» (В.Цвіркун). Автор вважає, що світоглядна установка репрезентує індивідуальний рівень відношення «людина – світ людини», і для того, щоб вона закріпилась недостатньо лише усвідомлення мотивів і цілей, потреб та інтересів, певної діяльності і дій необхідне ще й глибоке особистісне переживання і почування. Істотним фактором соціалізації індивіда, формування й розвитку особистості є навчання, під час якого підліток здійснює рольове освоєння різноманітних

видів людської діяльності, явищ соціокультурного порядку. Саме тому, на думку дослідника, «основні цілі і завдання підростаючих поколінь слід пов'язувати з практичним освоєнням в процесі навчання історії культури власного народу і людства загалом» [13, 16].

Важливість врахування необхідних умов соціалізації учнівської молоді у практичній роботі школи обґрунтовується у наступній дисертації «Соціалізація учнівської молоді в умовах розбудови національної школи (соціально-філософський аналіз)», автором якої є В.Скрипка. Дослідник вказує на те, що «людину неможливо зробити як пасивний результат дій об'єктивних факторів» [14, 14]. Можна обумовити включення її в діяльність, викликати власну активність. Таким чином, перебудова виховання полягає в тому, що в удосконаленні людини потрібно бачити мету суспільного життя, а учень як суб'єкт виховання повинен знаходитися у центрі виховного процесу.

На відміну від вищезазначених досліджень наступні два розкривають проблеми вищої школи України. Так, дисертацію А.Ярошенко «Формування духовних цінностей в сучасній вищій школі засобами гуманітарних наук» присвячено соціально-філософському аналізу проблем трансформації аксіологічного тлумачення освіти в сучасній вищій школі. У ній зазначається: «Механізм формування духовних цінностей є системою спланованих та науково обумовлених управлінських впливів державних інститутів, котрі визначають та забезпечують необхідні умови впливу на динаміку соціально-навчальних відносин...» [15, 12]. У роботі сформовано відповідну науково-теоретичну базу впровадження системи гуманітарної освіти та цінностей в сучасній вищій школі

засобами гуманітарних наук, серед яких найважливіша роль відводиться соціальній філософії.

Дослідження М.Коноха «Проблеми освіти в контексті соціально-філософського аналізу» націлене на розробку концептуально-методологічного апарату сучасної соціальної філософії стосовно аналізу проблем освіти, що входять у коло філософії освіти. На переконання автора, ефективність вирішення цих проблем забезпечується комплексним підходом до них, який полягає у співробітництві соціальної філософії, філософії освіти і філософії права. Дисертант підкреслює: «Такого роду підхід має велике практичне значення, тому що пов'язаний не тільки з конституюванням зазначених дисциплін як загальнообов'язкових для вищої школи України, але й можливістю використання їх для налагодження зв'язків між наукою, навчально-педагогічним процесом і практикою» [16, 38].

Отже, як висновок, можна зазначити, що утворена на теренах пострадянського простору Українська держава стимулювала цілий ряд наукових досліджень. Проаналізовані дисертаційні дослідження вчених-філософів розкривають суть та специфіку поняття «нація» та його похідних: «національна ідея», «національний характер», «національна свідомість», «національні цінності». Їх адекватне і своєчасне обґрунтування сприяє відтворенню національного, унікального, культурного поля, в межах якого і відбувається становлення особистості українця.

1.2. Монографії, навчально-методичні посібники, дисертаційні роботи з національного виховання як контекст журналістикознавчих досліджень освітянської преси

Підвалини національного виховання були закладені такими українськими педагогами, як Г.Сковорода, К.Ушинський, С.Русова, І.Огієнко, Г. Ващенко та ін. Проаналізуємо їх основні ідеї.

Проблеми виховання особистості розкриваються Г.Сковородою у його притчі «Благородний Єродій», вірші «Убогий жайворонок», збірці «Сад божественних пісень», байках та численних листах. Заслугою вченого є передусім обґрунтування ним принципів гуманізму, природовідповідності та народності в українській педагогіці.

Принцип гуманізму визначається ним як розуміння вихователем думок, переживань та прагнень дитини. Г.Сковороді належить ідея «спорідненого», природовідповідного виховання, яке полягає у розвитку природних задатків вихованця, що сприяє успішній діяльності у тій чи іншій галузі. Принцип народності, на думку педагога, зумовлюється всім укладом життя, історичними умовами, мовою, культурою.

Подальше вивчення та трактування ідеї народності знаходимо у педагогічній спадщині К.Ушинського, зокрема у його статті «Про народність в громадському вихованні». Під народністю вчений розумів своєрідність кожного народу, зумовлену його історичними та географічними умовами. Характерною рисою для народності, в розумінні К.Ушинського, є громадськість. Народна ідея виховання може бути здійснена тільки із залученням найширших громадських сил.

Керуючись ідеєю народності, К.Ушинський прийшов до висновку, що народна освіта повинна знаходитися в руках народу, а навчання молодого покоління має здійснюватися рідною мовою. Роль мови в громадському житті обґрунтована вченим у статті «Рідне слово». Він вказував на те, що основними завданнями школи у вихованні особистості є виховання патріотизму засобами рідної мови.

Принциповою основою змісту навчально-виховного процесу у дошкільних навчальних закладах та школах вважала С.Русова рідну мову, національні свята та обряди, християнські цінності українського народу. Особливе місце в її науково-педагогічних дослідженнях займає проблема дошкільної та позашкільної освіти, яка повинна базуватись на взаємодії з народною педагогікою і проводиться виключно рідною мовою (статті у журналі «Світло»). Основним принципом навчання і виховання в українській школі С.Русова вважала народність, а педагогічним ідеалом – національно-релігійний.

Залучення християнських ідеалів є основним принципом педагогічних поглядів І.Огієнка. Головним у розвитку духовності української молоді вчений вважав християнську добротність, справедливість і працьовитість. Ці риси можливо виховати, на думку педагога, лише на основі рідномовного виховання і тільки в родині. Першорядними завданнями освітньо-виховного процесу в навчальних закладах України повинні бути: українізація всіх типів навчальних закладів; доступність і єдність навчання; створення системи підготовки національних педагогічних кадрів.

Український педагог Г.Ващенко в основу національної педагогіки поклав християнський ідеал. Утвердження християнської моралі повинно відбуватися шляхом перетворення вірив Бога у внутрішнє

переконання людини. Його повний курс педагогіки складався з кількох підручників: «Загальні методи навчання», «Система освіти у самостійній Україні», «Система навчання», «Виховний ідеал», «Виховна роль мистецтва», «Засоби естетичного виховання», «Тіло виховання як засіб виховання волі і характеру».

Окремі аспекти національного виховання знаходимо у працях таких педагогів, як В.Сухомлинський («Народження громадянина», «Серце віддаю дітям»), А.Макаренко («Педагогічна поема», «Книга для батьків», «Лекції про виховання дітей») та інші.

Зміни, які відбулися після проголошення незалежності України, відкрили нові горизонти для розвитку вітчизняної науки. Трансформаційні процеси торкнулися й такої архіважливої ланки суспільного життя, як освіта. На перший план вийшли ті питання, які є надзвичайно важливими для розвитку суверенної Української держави, серед яких і проблема національного виховання. Актуальність її сприяла появі наукових праць вчених-педагогів.

Розглядові національного феномену в контексті українського державотворення присвячено книгу Ю.Римаренка «Національний розвій України: проблеми і перспективи». У ній обґрунтовується необхідність поєднання національного інтересу і завдань політичної модернізації України, традицій та ідей самозбереження українського народу в демократичному процесі. Значна увага приділяється подоланню різних етностеріотипів. На думку автора, національне виховання як основа сучасної освіти є одним із найголовніших засобів подолання стереотипів, оскільки «метою національного виховання є усвідомлення людиною цінностей етнічної, національної індивідуальності, формування

непримиренного ставлення до національного нігілізму» [17, 128].

Й.Сележан у посібнику «Основи національного виховання (історичний, філософсько-релігійознавчий аспекти)» визначає поняття «національна ідея», її роль в умовах розбудови суверенної України, та називає п'ять соціально-мобілізуючих функцій національної ідеї. Автор розкриває підґрунтя відродження національної педагогіки, беручи за основу національну символіку, проблеми духовності як консолідуючі елементи соціуму. При цьому «національне виховання реалізує глибоке і всебічне пізнання рідного народу, його історії, культури, духовності і на цій основі – пізнання кожним учнем, вихованцем самого себе як індивідуальності і як частки своєї нації, а через неї і всього людства...» [18, 186].

Дослідник Я.Радевич-Винницький у книзі «Україна: від мови до нації» розглядає історіософські, соціально-політичні, культурологічні, етнопсихологічні проблеми буття нації крізь призму мови як домінантної ознаки етнічних і етно-політичних спільнот [19]. Інша праця «Мова і нація», яка написана у співавторстві Я.Радевича-Винницького та В.Іванишина, у лаконічній формі тез висвітлює мовознавчу проблематику, пов'язану із суттю, роллю та функціонуванням мови у суспільстві. На переконання вчених, «вивчення мови – це та площина, з якої починається пізнання світу, свого народу, його духовності» [20, 114]. Звідси й бере початок патріотичне, моральне й загалом будь-яке інше виховання.

О.Вишневський у праці «Сучасне українське виховання» висвітлює концептуальні засади, вартості та методи національного виховання. Світоглядну основу праці становлять традиції українського виховання, національно-демократичної педагогіки (К.Ушинський,

Г.Ващенко, С.Русова, А.Волошин) та філософія сучасного державотворення [21].

У монографії В.Гнатюка «Управління системою національного виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів» висвітлюються методики вивчення і самовивчення стану підготовки суб'єктів управління до здійснення національного виховання учнів в урочній та позаурочній роботі, а також визначено комплекс педагогічно доцільних наукових підходів до управління системою національного виховання учнів [22].

Історичному розвитку національної школи України присвячена монографія «Національні проблеми загальноосвітньої школи в Україні: історія і сучасність» В.Яремчука [23]. Автор досліджує період з 20-х до початку 90-х років ХХ ст.. Він показав становлення національних шкіл, зокрема україномовних, у післяреволюційний період, під час так званої українізації, в роки культу особи, а також становище, яке склалося в Українській РСР щодо загальноосвітньої школи в умовах застою. У монографії проаналізовані об'єктивні та суб'єктивні фактори, що перетворили українську школу в засіб асиміляції та русифікації українського народу.

Дослідженню основних рис українського шкільництва в різні історичні періоди присвячено працю Б.Ступарика «Національна школа: витоки, становлення». Автор вказує на велику роль товариств «Просвіта» та «Рідна школа» в підвищенні освітнього рівня населення та створення національної школи. У праці зазначається, що школа має плекати інтелект нації, озброювати учнів глибокими знаннями, уміннями їх здобувати і творчо використовувати в житті. На думку Б.Ступарика, «навчально-виховний процес є частиною глобальної, загальнолюдської соціально-педагогічної системи, яка

формує нові покоління, від котрих залежатимуть судьби всієї цивілізації» [24, 165].

Вирішення проблеми пошуків і засобів морально-духовного піднесення нації покладено в основу монографії В.Москальця «Психологічне обґрунтування української національної школи» [25]. Спираючись на численні джерела, що свідчать про особливості української духовності, автор розмірковує про зміст, механізми, вияви духовної сутності людини. Особлива увага приділяється основним рисам духовного життя нації – індивідуалізму, прагненню до свободи, релігійності, розвитку емоційної сфери.

У навчальному посібнику П.Щербаня «Національне виховання в сім'ї» розкрито сутність національного виховання як одного з основних напрямків реформування освіти в Україні, звернено увагу на головні чинники такого виховання в сім'ї: рідна мова, народні традиції, культура спілкування, народна пісня. На глибоке переконання автора, громадянин України формується з дитинства в сім'ї, де батько й мати подають позитивний приклад дитині [26].

Сім'ї як одному з основних факторів формування особистості присвячено книгу «Основи національного виховання: Концептуальні положення» [27]. У ній розкриваються культурно-історичні та національні підвалини виховного процесу в сім'ї, навчальних та позашкільних закладах різного типу. Концептуально осмислюються засади та основні напрями відродження народної й наукової національної педагогіки, обґрунтовуються проблеми оновлення змісту освіти, шляхи і форми виховання.

Окремим вектором у сфері дослідження національного виховання є етнопедagogіка. Вона є предметом осмислення у таких працях: «Етнопедagogіка і

морально-етичне виховання» (Г.Васякович, П.Черніков) [28], «Етнопедагогіка» (Н.Лисенко, В.Лаппо) [29] та «Народна педагогіка» (М.Стельмахович) [30]. У працях зазначається, що етнопедагогіка як наука вивчає особливості етнічного виховання, а предметом її дослідження є: основні педагогічні поняття народу; дитина як об'єкт і суб'єкт виховання; функції, чинники, засоби виховання та його організація. Н.Лисенко та В.Лаппо подають історію розвитку етнопедагогіки від Я.Коменського (чеського педагога XVII ст.), який вперше висунув ідею «материнської школи», до наших днів. При цьому вони вказують на важливу роль М.Стельмаховича, який вперше обґрунтував науковий поділ української етнопедагогіки. Г.Васякович та П.Черніков, дослідивши фольклор, літературу, традиції та обряди як надбання українського народу, висувають ідею про гуманістичні засади української етнопедагогіки. Авторами здійснено пошук ефективних форм та методів залучення народного виховного потенціалу в роботу сучасних освітніх закладів України.

Поняття «патріотизм» досліджується у наступних працях: «Теорія і практика формування патріотизму старшокласників» (Р.Петронговський) та «Виховання патріотизму і формування культури міжнаціональних відносин в учнів шкіл-інтернатів» (Б.Кобзар, Є.Постовойтов, Л.Дробот). Монографія Р.Петронговського містить теоретичне обґрунтування сутності, структури патріотизму сучасних старшокласників та навчально-виховні технології його формування. Аналіз результатів проведених автором експериментів дозволив йому встановити закономірність: «...чим активніше включаються учні до різноманітних видів діяльності, тим успішніше формуються їхні переконання у важливості і необхідності цієї справи для

всіх людей» [31, 121]. Праця, написана у співавторстві, являє собою методичні рекомендації. Особливу увагу автори приділяють проблемі міжнаціональних відносин учнів і підкреслюють важливість такого твердження: «вирішуючи будь-які питання навчальної, позаурочної громадсько-соціальної діяльності учнів, не можна забувати про те, що в даному класі (школі) вчать діти різних національностей» [32, 23]. На їх думку, основним принципом у виховній роботі з учнями різних національностей є інтернаціоналізм.

Ширшим спектром досліджень представлена проблема громадянського виховання: «Громадянське виховання старшокласників: проблеми, досвід, перспективи» (Ю.Завалевський) [33], «Кроки до демократії: уроки громадянської освіти» (О.Пометун, Т.Ремех, Е.Ламах) [34], «Формування громадянської культури особистості» (В.Іова, Т.Люріна) [35], «Громадянські чесноти і шкільна освіта: виховання громадян демократичного суспільства» (П.Уайт) [36], «Інноваційні технології громадянського виховання учнівської молоді» (Т.Дем'янюк, Т.Умурзакова, Л.Манюк, І.Яремчук) [37], «Виховуємо громадянина і професіонала: теорія, досвід» (А.Бойко, П.Шемет) [38]. Така кількість досліджень підтверджує актуальність проблеми для українського суспільства на сучасному етапі розвитку нашої держави, проте однасторонності у визначенні поняття «громадянськість» немає. Незважаючи на це, більшість дослідників вказують на активні форми та методи громадянського виховання як найбільш ефективні, серед них – бесіди, дискусії, соціально-психологічні тренінги, мозкові атаки тощо. Важливим є також учнівське самоврядування як одна з основних форм демократії в школі. Крім того, формуванню громадянської культури особистості

старшокласника сприяє обізнаність з поняттями «демократія», «громадянин», «громадянське суспільство», «держава», «влада» та усвідомлення демократичних цінностей: повага до людей, рівність, свобода, воля, справедливість тощо.

Окрему групу становлять дослідження поняття «національна самосвідомість». Це такі праці: «Ми є. Були. І будемо ми! Виховання національної самосвідомості учнів засобами художньої літератури» / за ред. Н.Волошиної / [39], «Система виховання національної самосвідомості учнів загальноосвітньої школи» та «Виховання національно свідомої особистості» / за ред. Д.Тхоржевського/. У першому навчально-методичному посібнику розкривається сутність поняття «національна самосвідомість», подаються форми і методи її формування у процесі родинного виховання. Однак академік Д.Тхоржевський зазначає: «У вітчизняній літературі, на жаль, не існує достатньої кількості досліджень з діагностики розвитку національної самосвідомості», а «...своєчасна фіксація негативних моментів у формуванні національної самосвідомості може допомогти у розробці заходів по запобіганню міжнаціональних конфліктів і проявів шовінізму» [40, 4]. Вважаючи почуття гордості за свою Батьківщину однією з передумов національної самосвідомості, автори пропонують виховувати його як на уроках гуманітарного циклу (українська література, українська мова, історія України тощо), так і у процесі позакласної роботи.

Методика і майстерність педагога-вихователя в організації виховного процесу в сучасній школі розкривається у наступних роботах: «Методика виховання в сучасній школі» (Т.Дем'янюк) [41], «Національне виховання учнів засобами українського

народознавства» / за ред. Р.Скульського / [42], збірниках «Ростимо патріотів» [43], «Тепло своїх долонь і розуму, і серця я Україні милій віддаю» [44], «Від роду – до народу» [45]. Останні містять розробки уроків, виховних годин, які можуть бути використані вчителями-практиками, керівниками гуртків і клубів.

Крім проаналізованих наукових праць з проблеми національного виховання, є ряд дисертаційних досліджень з педагогіки, які торкаються цього питання. Такі дослідники, як В.Каюков, В.Коваль, М.Павленко присвятили свої роботи розглядові патріотичного виховання учнів середньої школи. В.Каюков у дослідженні «Патріотичне виховання учнів загальноосвітньої школи на героїчних традиціях українського народу» [46] обґрунтовує необхідність нового осмислення навчально-виховного процесу. Суттєвою умовою оновлення змісту освіти, вважає він, є нові підручники українознавчого характеру, література, в якій правдиво висвітлено історію українського народу, праці світочів нації. У дисертації зазначено, що важливу роль у вихованні патріотизму, пробудженні національної гордості відіграють дитячі козацькі організації, які нині в Україні об'єднують тисячі школярів.

Виховувати патріотичні почуття на уроках української літератури пропонує В.Коваль у дисертаційному дослідженні «Патріотичне виховання учнів у процесі вивчення української літератури в старших класах загальноосвітньої школи» [47]. У роботі зазначено, що патріотичне виховання у процесі вивчення української літератури здійснюється на основі пізнання джерел української духовності, сформованості національної самосвідомості, власної національної гідності, визначенні критеріїв патріотичної вихованості старших школярів,

удосконаленні методики поетапного здійснення патріотичного виховання.

М.Павленко у дисертації «Патріотичне виховання молодших школярів на матеріалі творчості Павла Тичини» представила теоретично визначену та експериментально перевірену систему роботи над формуванням патріотичної вихованості учнів 1-4 класів. Її суть полягає у спеціальному відборі кращих творів Павла Тичини для дітей та активному впровадженні їх у навчально-виховний процес [48].

А.С.Павх дослідила проблему національного виховання учнів української гімназії на уроках обслуговуючої праці. У дисертації «Національне виховання учнів гімназії в процесі трудового навчання» запропоновано зміст та методику уроків обслуговуючої праці, в основу яких покладено традиційно жіночі види декоративно-прикладного мистецтва [49]. Доцільно виправданими засобами національного виховання на уроках обслуговуючої праці, на думку автора, повинні бути й інформаційні відомості про види декоративно-прикладного мистецтва України, їх історію, національні особливості, народознавчі відомості; краєзнавчий музей; тематичні виставки; зустрічі з народними майстрами; конкурси; олімпіади; фестивалі; спеціальна література.

Якщо у попередніх дослідженнях мова йшла про учнів загальноосвітніх шкіл, гімназій, ліцеїв, то у наступному – про студентів. В.Герасимчук у дисертації «Патріотичне виховання студентської молоді в українських і польських вищих закладах освіти (порівняльний аналіз)» визначила чинники, які впливають на формування патріотичних рис у студентів, – особистість викладача, гуманітарні дисципліни, участь молоді в національних ансамблях народної творчості тощо [50].

Теоретико-методологічному аналізу феномену громадянськості та засобам формування особистості громадянина присвячені дослідження вчених-педагогів: М.Рудь, М.Шимановського, О.Красовської, Л.Рехтети та М.Триняк. Так, М.Рудь у роботі «Формування громадянських якостей старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи (в умовах полікультурного регіону)» виділила сутність і зміст процесу формування громадянських якостей в учнів старших класів, також чинники цього процесу, серед яких важливу роль становить соціальне середовище та особливості полікультурного регіону [51]. У дисертаційному дослідженні М.Шимановського «Формування у старшокласників громадянської позиції засобами суспільствознавчих дисциплін» визначено соціально-педагогічні умови оптимізації громадянського виховання, під яким розуміється «...процес формування особистості, що усвідомлює свою персональну відповідальність за розвиток суспільства» [52, 8]. У роботі розроблено методики вдосконалення змісту суспільствознавчої освіти.

О.Красовська у дисертації «Виховання громадянської самосвідомості старшокласників засобами символіки народного мистецтва України» визначила структуру громадянської самосвідомості учнів старших класів та особливості педагогічного впливу національних та загальнолюдських цінностей, відображених в символіці українського народного мистецтва [53].

Дослідження Л.Рехтети має назву «Громадянське виховання учнів основної школи в позаурочній діяльності» [54]. Окрім обґрунтування понять «громадянин», «громадянськість», «громадянське виховання», розглядаються принципи, організаційні форми і методи позаурочної діяльності, а також визначаються психолого-

педагогічні умови ефективного здійснення громадянського виховання. Основні з них: широке використання народної творчості, традицій українського народу; забезпечення позитивного емоційного стану учнів; врахування вікових особливостей школярів; забезпечення активної позиції учнів у процесі розв'язання складних питань суспільного життя.

Дисертація М.Триняк «Спілкування українських школярів із зарубіжними однолітками як фактор формування рис громадянськості» розкриває сутність громадянськості як єдності взаємопов'язаних компонентів: пізнавального, ціннісно-мотиваційного, діяльнісно-поведінкового. Виявлено вплив спілкування школярів у специфічному середовищі на формування таких якостей, як громадянська самосвідомість, відповідальність, патріотизм, національна гідність [55].

Формування національної самосвідомості учнів молодшого та середнього шкільного віку досліджували такі вчені, як В.Чорнобай, І.Єгорова, Л.Паламарчук, Г.Гуменюк, А.Терещук. Автор дисертації «Формування національної самосвідомості молодших підлітків засобами народної музично-пісенної творчості в умовах взаємодії школи і клубних закладів» В.Чорнобай розкриває роль народної пісенної творчості у формуванні естетичного елементу національної самосвідомості. У роботі зазначено, що прилучення молодших підлітків до народного музично-пісенного мистецтва, включення їх в активну художньо-творчу діяльність, сприяє формуванню ціннісного відношення до рідної мови, рідного краю, його природи, героїчних сторінок минулого, почуття гордості за свій народ [56].

Дисертант І.Єгорова у дослідженні «Формування національної самосвідомості у підлітків на уроках музики в загальноосвітній школі (на матеріалі творчої спадщини

західноукраїнських композиторів XIX – початку XX ст..)» визначає зміст, структурні компоненти та сфери прояву національної самосвідомості [57]. На думку автора, основою педагогічного впливу на підлітків виступають механізми зв'язку емоційного сприймання, емпатії, національної ідентифікації та естетичного оцінювання.

На матеріалі шкільних курсів географії Л.Паламарчук пропонує формувати національну свідомість учнів. У дисертації «Формування національної свідомості учнів у процесі набуття знань про український етнос (на матеріалі шкільних курсів географії)» теоретично та експериментально обґрунтовано методику вивчення географії українського етносу та критерії рівнів сформованості в учнів національної свідомості [58].

У дослідженні Г.Гуменюк «Формування національної самосвідомості в учнів середнього шкільного віку засобами туристсько-краєзнавчої роботи» розроблено практичні рекомендації щодо використання туристсько-краєзнавчої роботи у навчально-виховному процесі сучасних українських закладів освіти. На думку автора, найефективнішими формами організації туристсько-краєзнавчої роботи з учнями середнього шкільного віку є такі: пошукова діяльність, екскурсії, походи, експедиції, зустрічі з відомими людьми, виставки, конкурси, вікторини, створення музейних експозицій, догляд за могилами, надання допомоги ветеранам, створення алей Слави [59].

Формувати національну самосвідомість можна не лише у процесі викладання предметів шкільного курсу освіти, а й, як стверджує А.Терещук, у позаурочний час. У дисертації «Позакласна робота в загальноосвітніх школах як засіб виховання національної самосвідомості учнів 5-8 класів (на прикладі трудового навчання)» досліджується науково-методичні основи прилучення учнів

загальноосвітніх шкіл до національних трудових традицій у процесі позаурочних занять народними ремеслами, зокрема – ремеслом плетіння болотних рослин. У ході дослідження встановлено, що заняття традиційним видом народного ремесла підвищують навчально-виховні можливості трудового навчання, пізнавальну та діяльнісну активності школярів, сприяють їх моральному, національному та культурному розвитку [60].

Зазначені дисертаційні дослідження педагогів з проблеми національної самосвідомості стосуються учнів, і це є цілком виправданим, оскільки природна сприйнятливість і допитливість школярів сприяють закладанню педагогічних основ національного виховання. Однак, за твердженням Р.Берези, процес самопізнання людей, рефлексії національного становлення триває впродовж усього життя. Тому дисертант звертає свою увагу на молодь. У роботі «Формування національної самосвідомості студентів мистецько-педагогічних спеціальностей засобами театралізації народних свят» автор обґрунтовує необхідність вивчення предмета «Українське народознавство» та спецкурсу «Театралізація українського народного свята». Р.Береза вказує на неабияку роль практичної участі студентів у театралізації народних свят шляхом залучення їх до творчої діяльності на всіх етапах організації, підготовки та проведення святкового дійства [61].

Виховання як процес творення цінностей розглядає І.Лебідь у дисертації «Національні цінності у виховному процесі загальноосвітньої школи (теоретико-методологічний аспект)» [62]. Визначено, що механізмом формування національних цінностей виступає національна культура та її складові: мова, традиції, звичаї, обряди, фольклор, мистецтво, етикет, побут та окремі особистості. Окреслено пріоритетні напрямки трансформації

національних цінностей (українська національна ідея, українська мова, національна самосвідомість, національна гідність, патріотизм тощо) у площину актуальної домінанти сучасного суспільства.

У дисертаційному дослідженні А.Фасолі «Формування духовного світу особистості у процесі вивчення української літератури (9-11 класи)» представлено теоретично обґрунтовану та експериментально перевірену систему роботи учителя-словесника. Встановлено, що оволодіння учнями змістом морально-етичних та літературознавчих понять, вироблення відповідних умінь і навичок самоаналізу, аналізу духовного світу письменника та його героїв сприяє формуванню узагальненого образу представника своєї національної спільноти, національного ідеалу. Процес ідентифікації з ними і зумовлює зміни в духовному світі особистості [63].

Отже, проблема національного виховання активно розробляється у монографіях, посібниках, дисертаційних дослідженнях вчених-педагогів. Теоретично обґрунтовані такі складові національного виховання, як патріотизм, громадянськість, національна самосвідомість, національні цінності, виховний ідеал, а також форми, методи і засоби формування національного виховання в учнів загальноосвітніх шкіл. Розроблено методичні рекомендації щодо проведення уроків та позакласних заходів. Експериментально встановлені факти необхідності вивчення предметів гуманітарного циклу, безпосередня участь школярів і студентської молоді у краєзнавчій роботі, гуртках народних ремесел, постановці театралізованих дійств для формування національно свідомого молодого покоління. У такому науково-педагогічному контексті розвивається дослідження

журналістикознавців, що вивчають пресу з погляду еволюції педагогічної думки про національне виховання.

1.3. Педагогічна преса – джерело дослідження сучасних освітян та журналістикознавців

У зв'язку з актуальністю історико-педагогічних аспектів проблеми національного виховання звертаємо увагу на наукові дослідження, невід'ємним компонентом яких виступає освітянська преса. Еволюція педагогічної думки на її сторінках – складний і багатогранний процес. У наукових дослідженнях спостерігається спроба пояснити його закономірні зв'язки, які ґрунтуються на невіддільності преси від суспільно-політичного та культурно-освітнього розвитку українського суспільства, а також становлення педагогічної науки.

Нами вивчались перш за все праці педагогічного аспекту, де освітянська преса розглядається як впливовий чинник становлення національної педагогіки.

На особливу увагу заслуговує дисертаційне дослідження І.Зайченка «Проблеми української національної школи в пресі другої половини ХІХ – початку ХХ ст.» [64]. У роботі розкрито генезу ідей про українську національну школу, представлену в пресі як систему, що характеризується специфічними особливостями, різноманітними факторами і умовами суспільно-історичного розвитку; визначено внесок багатьох раніше невідомих або маловідомих учених, педагогів, освітніх і культурних діячів, що друкувалися в тогочасній пресі, в розробку теоретичних основ і практику створення української школи, системи освіти, національного виховання.

На відміну від І.Зайченка, який досліджував пресу на всій території України, С.Лаба звернула увагу на

педагогічну пресу західноукраїнських земель другої половини XIX – початку XX ст. У дисертації «Ідея української національної школи у педагогічній пресі на західноукраїнських землях у другій половині XIX – початку XX ст.» зазначено, що західноукраїнська педагогічна преса з часу свого виникнення і до початку першої світової війни пройшла 4 етапи у своєму розвитку і становленні як самостійної політичної сили у громадсько-педагогічному русі. На сторінках преси пропагувались, послідовно змінюючи одна одну, три моделі школи: москвофільська, народовська національна і демократична національна [65].

Суть проблеми народної школи з'ясувала І.Мельник у роботі «Проблеми народної школи і виховання в педагогічній пресі (за матеріалами західноукраїнських видань другої половини XIX – початку XX ст.)» [66]. У дисертації висвітлено історико-педагогічне значення теоретичних засад народної школи, виховання, вимог до народного вчительства. Встановлено, що викладені на сторінках освітянських видань концептуальні положення відносно суті народної школи, виховання, головних умов їх дієвості та генези є продовженням європеїзму, ідеї українського відродження, демократизму і гуманності народної педагогіки.

М.Кухта у дисертації «Виховний національний ідеал у шкільництві Закарпаття 20-30-х років XX століття (на матеріалах української педагогічної преси)» зазначила, що за своїм характером і змістом освітянська періодика виступала як прогресивне суспільно-політичне явище. Зроблено висновок про те, що у газетних та журнальних статтях 20-30 рр. на Закарпатті, авторами яких виступали передові вчителі, були окреслені концептуальні підходи до формування основ рідної школи, визначені зміст, засоби

і методи освітньо-виховної роботи, сформульована основна мета виховання, розроблені його принципи [67].

У науковій праці «Ідеал учителя у вітчизняній педагогічній журналістиці другої половини ХІХ — початку ХХ ст.» Е.Панасенко проаналізувала вплив вітчизняної філософської думки та зарубіжної педагогіки на становлення образу ідеального вчителя. У дослідженні створено модель ідеалу вчителя, визначено роль вітчизняної педагогічної журналістики у висвітленні проблем учительства та популяризації ідеалу вчителя [68].

Обґрунтуванню значення вітчизняної педагогічної журналістики як оперативного джерела у становленні та розвитку проблеми сімейного виховання присвячена дисертація А.Говорун «Сімейне виховання у вітчизняній педагогічній журналістиці другої половини ХІХ — початку ХХ ст.» [69]. Розкрито теоретичні ідеї, зміст, методи та засоби виховання дітей в умовах сім'ї; виявлені форми взаємодії сім'ї і школи та їх вплив на духовний розвиток особистості дитини.

У дослідженні Н.Гордій «Проблема підготовки батьків до розумового виховання дітей у вітчизняній педагогічній журналістиці другої половини ХІХ — початку ХХ ст.» охарактеризовано погляди педагогів минулого на завдання, зміст, способи і засоби розумового виховання; визначено роль гри та іграшки як засобу розумового виховання і обґрунтовано значення книжки у реалізації його завдань [70].

Необхідність удосконалення процесу підвищення педагогічної культури батьків обґрунтована у дослідженні І.Дубінець «Педагогічна просвіта батьків у вітчизняній періодичній пресі другої половини ХІХ ст.» [71]. У роботі показано актуальність використання різних форм педагогічної просвіти батьків, цілеспрямоване висвітлення на сторінках педагогічної преси специфіки сімейного

виховання, ролі батька і матері в реалізації завдань розумового, морального, трудового, естетичного розвитку дитини.

Наступні дві праці аналізують не пресу, а засоби масової інформації в цілому. У дисертаціях С.Шандрук «Виховання цілісних орієнтацій старшокласників засобами масової інформації» та Д.Попової «Формування загальнолюдських цінностей у старшокласників засобами масової інформації в сучасних умовах» підкреслюється той факт, що на зміну монопольному статусу школи у сфері виховання особистості приходить всебічна взаємодія всіх інститутів соціалізації, зокрема й ЗМІ. С.Шандрук зазначає: «Масова інформація має виховну, ціннісно-орієнтаційну зумовленість, а за допомогою її засобів набувають масового характеру духовні цінності та соціальні норми» [72, 8]. У роботі Д.Попової запропоновано зміст роботи учителя з формування у старшокласників загальнолюдських цінностей засобами масової інформації, обґрунтовано прийоми залучення школярів до такої роботи за умови поєднання самодіяльності учнів з педагогічним керівництвом в умовах демократизації школи [73].

Якщо у попередніх дослідженнях висвітлено освітянські проблеми на основі вивчення педагогічної журналістики, то у двох наступних роботах преса є важливим історичним джерелом.

І.Крупський у дисертації «Преса як джерело досліджень національно-визвольних змагань за Українську державу (друга половина XIX – перша чверть XX ст.)» зробив спробу висвітлити становлення і функціонування української національно-патріотичної журналістики зазначеного періоду. Підкреслюється, що у роки першої світової війни почав створюватися новий тип української журналістики – українська військова преса. Показано, як

завдяки діяльності української преси за декілька десятиріч років український народ пройшов шлях від усвідомлення себе як нації до утворення незалежної Української держави [74].

Дисертація О.Коновця «Науково-просвітницька преса України XIX – перша третина XX ст. Історія. Теорія. Практика» присвячена дослідженню історії розвитку наукової і науково-популярної періодичної преси в Україні. У роботі в історико-культурному контексті відтворена картина розподілу наукової і науково-популярної преси в Україні за галузями знання, типом аудиторії і місцем видання, що дозволило точніше окреслити структуру науково-інформаційних потоків, їх еволюцію у просторі й часі, а також простежити основні напрями розвитку вітчизняної науки і техніки [75].

Вивчення періодики має певні традиції в українському журналістикознавстві. Найвні ґрунтовні дослідження преси Західної України: «Українська преса Північної Буковини як джерело вивчення суспільно-політичного життя краю (1870-1940 рр.)» (М.Романюк), «Українські часописи Північної Буковини (1870-1940 рр.)» та «Українські часописи Коломиї (1865-1994 рр.)» (М.Романюк, М.Галушко). В історико-бібліографічних дослідженнях розглядається преса Північної Буковини та Коломиї як помітна сторінка в історії української журналістики XIX – XX ст. Автори досліджують складні процеси становлення й розвитку періодики, її вплив на формування національної самосвідомості. Крім того, М.Мартинюк уклав матеріали до бібліографії «Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914-1939 рр.)». Автор подає характеристику видань, вказує імена їх творців.

Чимало дослідників звертають увагу на проблеми національної освіти в історичному аспекті. Плідним

періодом в історії вітчизняної педагогічної преси є кінець XIX – початок XX ст. Цей період характеризувався зростанням українського руху, який сприяв пробудженню національної самосвідомості народу, формуванню надійного фундаменту для утвердження української нації у світі. У цьому процесі неабияку роль відіграли тогочасні педагогічні видання: часописи «Основа», «Киевская старина», «Учитель», «Українська школа», «Школьна часопись», «Наш лемко», газети «Промінь» та «Каменярі» тощо.

Концептуальним засадам журналу «Основа» присвятила своє дослідження Н.Побірченко «Шкільні проблеми на сторінках часопису «Основа» (1861-1862 рр.). Умови його створення та існування, тематична спрямованість, мета, завдання – пріоритети дослідження. Автор пише: «В міру своїх можливостей протягом такого свого існування журнал «Основа» подавав на своїх сторінках інформацію про культурно-освітні явища і процеси, що мали місце в Україні всупереч антиукраїнським діям царської адміністрації» [76, 21]. Метою часопису було дати освіту і грамотність рідному народу, тому на його сторінках точились дискусії щодо діяльності народних або недільних шкіл, а також мови викладання у них. Ініціатором видання такого журналу був М.Костомаров, дописувачами відомі діячі української інтелігенції, тому «Основа» стала першим державним органом, на сторінках якого розглядалися питання освіти в Україні.

Наступне дослідження Н.Побірченко стосується журналу «Киевская старина» і має назву «Проблеми освіти на сторінках часопису «Киевская старина» (1882-1906рр.). Дослідниця підкреслює, що журнал існував протягом 25 років і був головною трибуною громадівців (В.Антоновича, О.Лазаревського, П.Житецького,

М.Петрова, Т.Рильського та ін.). Автор зазначає: «За роки існування часопису в ньому було надруковано величезну кількість матеріалів з історії України, етнографії, освіти, культури, літературознавства тощо» [77, 4]. Пріоритетне місце в журналі посідали проблеми розвитку української мови, впровадження її в народних школах, випуску українських підручників, а пізніше – відстоювання національної школи.

Спроби залучення українського населення до знань, передусім шляхом друкованого слова, робилися не лише в Києві, а й у Львові, де вони були більш успішними. Стаття С.Зворського «Періодичні видання «Просвіти» в Галичині (1877-1939) як провідники наукових знань і культури серед населення краю» містить інформацію про часопис «Письмо з «Просвіти». Спочатку він був орієнтований на найширші маси селянства, а тому містив розвідки з життя хліборобів, потім була п'ятнадцятирічна перерва у його виданні і лише з 1909 р. журнал став фахово-освітнім. «Завдяки великій кількості цікавих матеріалів національно-патріотичного спрямування з історії України, про визначних діячів вітчизняної культури, літератури, різноманітних ілюстрацій, – пише автор, – часопис набув досить великої популярності серед українського населення Галичини» [78, 48].

Не тільки завдання просвіти широких верств населення ставили перед собою видавці газети «Школьна часопись». Її дослідниця, Л.Сніцарчук, у статті «Школьна часопись» (1881-1889) – газета галицького шкільництва» стверджує, що видання висвітлювало справи шкільництва Галичини і було цікаве лише учительству, а тому «...спопуляризувати шкільну справу серед народу йому не вдалося» [79, 57]. На думку автора, з цією метою Руське товариство започаткувало видання педагогічного часопису «Учитель».

Результатом дослідження цього журналу стала стаття Н.Черниш «Довід видання часопису «Учитель» (1889-1914 рр.). Автор називає часопис найавторитетнішим педагогічним журналом Галичини, «...де широко висвітлювались актуальні проблеми освіти, збереження кращих традицій української школи та культури» [80, 41]. На сторінках журналу обговорювались такі питання: неписьменність українського населення, нестача коштів на видання необхідних підручників, занепад рідної мови, а також нагальні проблеми національної школи. Досить часто, за твердженням Н.Черниш, у часописі друкували кращі здобутки зарубіжного шкільництва. Високий рівень публікацій забезпечував авторський актив: І.Франко, М.Грушевський, С.Руданський, В.Щурат, С.Черкасенко та ін.

Одноійменному журналу присвячено статтю «Часопис «Учитель» (1920-1936 рр.)», автором якої є І.Добош. Це видання почало виходити у лютому 1920 р. як офіційний орган шкільного відділу цивільної управи Підкарпатської Русі і було розраховане на вчительську аудиторію. Окрім постанов, розпоряджень, хронік шкільного відділу достатньо місця «Учитель» приділяв проблемам мови, шкільного виховання, фольклору тощо [81].

Часописи Галичини стали об'єктом досліджень у статті «Галицькі педагогічні часописи про видання шкільних підручників (початок ХХ ст.)» (Л.Шеремет). Автор, спираючись на думку видавців журналу «Учитель», вказує на недоліки шкільних підручників того часу: в читанках було недостатньо матеріалу історичної тематики, байок, казок, відсутність літературного розділу. Незважаючи на це, Л.Шеремет зазначає: «Аналіз публікацій педагогічних часописів поч. ХХ ст. дозволяє зробити висновок, що в цей час в Галичині велика увага

приділялася проблемам шкільництва та шкільного книговидання» [82, 60].

Подібні проблеми обговорювалися й на сторінках педагогічної преси на Лівобережній Україні. Про це свідчить видання з 1870 по 1915рр. «Земского сборника Черниговской губернии» (Н.Олійник). Автор публікації підкреслює, що до 1895 р. на сторінках часопису були вміщені переважно статистичні дані про стан освіти в губернії, а з другої половини 90-х рр. почали активно обговорюватися такі питання: необхідність навчання дітей початкової школи рідною мовою, зміст шкільного навчання, ставлення населення до освіти, терміни навчання в школі. Активними дописувачами журналу були П.Житецький, Б.Грінченко, О.Русов, М.Сумцов та С.Русова, яка робила особливий наголос на «...необхідності реалізації національної ідеї навчання і виховання, зокрема за допомогою впровадження у народні школи таких предметів, як географія, історія, основи суспільствознавства» [83, 252].

Пресу міжреволюційного періоду досліджував І.Зайченко статті «Українська педагогічна преса 1905-1917 рр.» автор вказує на появу нових педагогічних часописів на східноукраїнських землях (журнали «Світло» та «Народный учитель») і на західноукраїнських (журнали «Учитель», «Дзвіночок», «Промінь», «Пчілка» тощо). Автор аналізує зміст, проблематику, рубрики видань. І.Зайченко робить висновок: «Специфічність процесу розвитку української преси обумовлена певними історичними обставинами: відсутністю державної самостійності України, перебуванням українських земель у складі чужоземних держав, а звідси – постійне нищення української культури, преси, мови» [84, 97]. Становлення і розвиток української преси, зокрема педагогічної,

здійснювалось на ґрунті визвольних змагань українського народу.

У цей же період на Західній Україні виходили педагогічні видання «Промінь» (1904-1907рр.) та «Каменярі (1909-1922 рр.)» (стаття «Іларій Карбулицький і функціонування педагогічних видань «Промінь» та «Каменярі», Л.Тимчук) [85]. «Промінь» мав за мету об'єднувати духовно українське вчительство без огляду на кордони, порушував питання національної школи, стану освіти в Галичині та Буковині, складного матеріального становища вчителів. У «Каменярі» друкувалися статті політико-партійного, психолого-педагогічного характеру, інформація про розвиток шкільництва за кордоном, повідомлення із учительських з'їздів, зборів. Автор зазначає, що попри різку критику видавців «Променя» та «Каменярів» газети відіграли значну роль у становленні національної школи.

Такої ж позиції дотримувались видавці газети «Рада» (1906-1914 рр.), журналів «Світло» (1911-1914 рр.), «Українська хата» (1909-1914 рр.) та «Украинская жизнь» (виходив у Москві у період з 1912 до 1917 р.) (стаття «Проблеми українізації школи на шпальтах національної періодики (1907-1914 рр.)», О.Яцина). На думку автора статті, журналісти добре усвідомлювали, «...що рідна школа – це один з найголовніших засобів національного відродження і прагнули переконати в цьому читацьку аудиторію» [86, 80-81].

Дослідженню цих же видань присвятили статтю «Від «Ради» і «Світла» до «Вільної української школи»: проблеми національної освіти на сторінках українських часописів Східної України (1905-1914)» Н.Остапенко та Н.Сидоренко [87]. У ній детально розглядається змістова наповненість журналів, тематика видань та соціально-політичні умови, за яких виходили часописи, а також

називаються дописувачі, котрі й створювали дискусії з освітянських проблем, зокрема створення національної школи.

У часи національного відродження українська періодика велику увагу приділяла розвитку вищої освіти і науки, оскільки «...саме тут готувалась українська інтелектуальна еліта, така необхідна в період утворення і становлення Української держави» [88, 278]. Ця проблема піднімається у статті Г.Рудого «Вища освіта за доби Центральної Ради, Гетьманату, Директорії у висвітленні преси». Цікавим є підхід дослідника: він згрупував публікації за тематикою і жанрами, а результати подав у процентному відношенні. На основі цього зроблено висновок про те, що аналітичні жанри переважають (стаття – 33,3%, кореспонденція – 46,7%). Тематику обговорення є: діяльність державних освітянських органів, заснування першого українського народного університету в Києві тощо.

У міжвоєнний період у Західній Україні виходили такі педагогічні часописи: «Учитель», «Рідна школа», «Учительське слово», «Українська школа». Про них у статті «Педагогічні часописи Галичини міжвоєнного періоду: структура та проблематика» пише О.Антоник. На думку автора, перелічені журнали «...подавали теоретичні узагальнення та висвітлювали практичний досвід українського вчительства, привертали увагу до процесів та ідей світової педагогіки» [89, 90].

Дослідженню журналу «Українська школа» присвячена стаття «Проблеми національного шкільництва на сторінках часопису «Українська школа» (1925-1939)» Л.Середяк [90]. Це було видання педагогічного товариства «Українська громада». Спочатку на його сторінках вирішувались питання національної школи, однак з 1927 р.

часопис функціонував як організаційно-інформаційний листок товариства.

Регіональний часопис «Наш лемко» виходив у Східній Галичині, на Лемківщині. Про нього йдеться у статті «Культурно-освітні проблеми на сторінках часопису «Наш лемко» (1934-1939) (В.Денисюк) [91]. Основним завданням видання було плекання національної свідомості українського громадянина і боротьба з неуктвом та безкультур'ям населення Лемківського краю в умовах колонізації. За твердженням автора, мета журналу була досягнута – українське населення зуміло зберегти рідну українську мову, звичаї та традиції.

Про журнал «Сонечко» як один із найкращих зразків вітчизняної дитячої журналістики пише І.Міляевич у статті «Періодичні видання товариства «Українська школа у Рівному» (30-ті рр. ХХ століття) [92]. Часопис для дітей починає виходити у 1936 р., матеріали були різноманітними: статті з історії України, портрети видатних гетьманів, краєзнавчі матеріали, сценарії дитячих спектаклів, вірші патріотичного змісту тощо.

Підсумком вищесказаного є стаття «Педагогічна журналістика західноукраїнських земель і проблеми шкільної дидактики (1918-1939 рр.)» (Т.Завгородня). Автор стверджує, «...що педагогічні журнали 20-30-х рр., дискусії, що відбувалися на її сторінках, відтворювали процес розвитку шкільництва на західноукраїнських землях, зумовлений соціально-економічним укладом і тогочасним політичним становищем, публікації педагогічних журналів сприяли розвитку педагогічної науки в цілому і дидактичної думки зокрема» [93, 90].

Так вчені характеризують період кінця ХІХ – початку ХХ століття в історії вітчизняної педагогічної журналістики. Наступним у хронологічному порядку є т. зв. період радянської науки. Традиційним для нього є

аналіз історико-педагогічного процесу на основі принципів партійності і класовості, який не дозволяв об'єктивне висвітлення історії розвитку національної школи, освіти, преси. І лише з часу проголошення незалежності Української держави стало можливим дослідження вітчизняної української педагогіки та освітянської преси.

На сторінках сучасної педагогічної періодики обговорюються різні проблеми системи освіти, свідченням тому є дослідження журналісткознавців. Так, Л.Василишин піднімає питання нововведень у статті «Проблеми інновацій на сторінках педагогічної періодики» [94], називає педагогічні видання, для яких це питання є актуальним, – «Директор школи», «Завуч», «Освіта», «Педагогічна газета», «Шкільний світ», «Рідна школа», «Учитель» тощо. Ці журнали забезпечують публічне обговорення шляхів реформування національної освіти, багатовимірний зміст інноваційних процесів в освіті.

Інша проблема – гуманітаризація освіти. Її розглядає О.Стадник у статті «Сучасна педагогічна періодика про гуманітаризацію освіти». Автор вважає, що «...гуманітаризувати науку – значить зробити її орієнтованою на особистість, суб'єктивно значимої для кожної людини» [95, 372].

Створенню нових за якістю підручників присвячено дослідження Н.Зубко, яке лягло в основу статті «Проблеми видання і функціонування підручників природничо-наукового циклу на сторінках освітянської періодики» [96]. Це питання розглядається у ряді фахових видань, серед яких газета «Освіта України», «Освіта», журнали «Біологія і хімія в школі», «Рідна школа», «Фізика і астрономія в школі». У всіх публікаціях визначальним є прагнення обґрунтувати зміст, структуру, художнє та поліграфічне оформлення нового українського підручника.

Тематично єдиною, але вужчою є проблема створення підручників для початкової школи у сучасній фаховій пресі. У статті «Буквар у сучасній педагогічній періодиці» (О.Клименко) зазначається, що «...часопис «Початкова школа» з перших днів проголошення незалежності постійно і всебічно висвітлює проблеми становлення і формування української букваристики» [97, 387]. За змістом та характером інформації всі переглянуті матеріали автор поділяє на науково-теоретичні дослідження з проблем дидактики та публікації прикладного аналізу. Однак сучасні букварі повинні базуватись на українознавчій основі і мати досконале науково-методичне забезпечення.

І.Омельчук досліджував публікації освітянських журналів з питання керівних кадрів. Результатом дослідження є стаття «Педагогічні журнали України (1990-1995 рр.) про проблеми підготовки керівних кадрів у системі освіти». Важливою є така думка автора: «Проаналізувавши публікації педагогічних журналів «Рідна школа» та «Педагогіка та психологія» за 1990-1995 рр., можна зробити висновок, що на сторінках цих видань недостатньо висвітлюється досвід роботи багатьох вузів України у плані підготовки керівників освіти...» [98, 190].

О.Косинська у статті «Проблеми управління школою на сторінках журналу «Рідна школа» (1990-1995 рр.)» вказує на відсутність системного підходу до висвітлення цього питання. Вивчення тематики та змісту публікацій журналу «Рідна школа» дозволило авторові зробити висновок, що редколегія недостатньо звертає увагу на проблеми управління школою. На думку О.Косинської, слід публікувати наукові розвідки з проблем управління школою, психології управління тощо [99].

Дослідженню регіонального освітянського часопису присвятила статтю Н.Футнікова «Журнал «Освіта на

Луганщині» як регіональне педагогічне періодичне видання» [100]. Цей науково-методичний журнал почав видаватися з 1996 р., має сформовану систему рубрик. Він цікавий як освітянам-професіоналам, так і широкому загалу читачів, небайдужих до проблем розбудови української освіти.

У ґрунтовній статті О.Коновця «Когнітивний і національно-культурний комунікатив сучасної освітянської преси» йдеться про розвиток фахової і масової педагогічної періодики. Дослідник засвідчує факт зростання кількості науково-практичних та навчально-методичних видань для середньої школи, науково-популярних часописів для дітей та юнацтва тощо. Однак автор вказує на недостатню тематичну повноту і відсутність системності у висвітленні актуальних проблем освіти і педагогіки. О.Коновець пише: «Як бачимо, інформаційна підтримка освіти – проблема комплексна. Освітня періодика, безумовно, є важливою складовою продукування та використання спеціалізованої і масової освітньої інформації» [101, 584].

Таким чином, преса є джерелом інформації для вчених-педагогів про розвиток національної освіти в Україні. У дисертаційних дослідженнях на основі аналізу педагогічних видань обґрунтовуються такі аспекти національного виховання: становлення ідеї національної школи, виховний ідеал та ідеал вчителя у народній школі; основи сімейного виховання крізь призму національного, а також виховний вплив ЗМІ та їх роль в утвердженні Української держави.

Джерельною базою для журналістикознавців є педагогічні видання як к. ХІХ – поч. ХХ ст., зокрема часописи «Основа», «Киевская старина», «Учитель», «Українська школа» тощо, так і сучасні – «Рідна школа», «Директор школи», «Завуч», «Освіта», «Педагогічна

газета», «Шкільний світ», «Учитель» та ін. Спектр дослідження освітянських проблем на основі сучасної періодики досить широкий: шляхи реформування національної освіти, багатовимірний зміст інноваційних процесів, гуманітаризація освіти, видання підручників, підготовка керівних кадрів у системі освіти тощо.

Теми для самостійної роботи

1. Філософське осмислення поняття «нація» та його похідних.
2. Основні аспекти педагогічних досліджень національного виховання.
3. Роль педагогічної преси у висвітленні проблем національного виховання.
4. Освітянська преса к. XIX – поч. XX ст. – джерело інформації про становлення та розвиток національної школи в Україні.
5. Дослідження вітчизняних журналістикознавців сучасної педагогічної періодики.

КЛАСИФІКАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ВИДАНЬ ЗА ПЕРІОД З 1991 ДО 2004 РР.

2.1. Типологія педагогічної преси сучасності

Педагогічної преса є інформаційним потенціалом освіти. Від ефективності її функціонування залежить реалізація програмних настанов системи національної освіти.

Педагогічну пресу сучасності становлять друковані та електронні видання. Друковані поділяються на газети, журнали, брошури, бюлетні тощо. Спостерігається тенденція щодо збільшення друкованої педагогічної преси. Зросла кількість освітянських газет: «Освіта України», «Педагогічна газета», «Директор школи», «Завуч», «Сільська школа», «Початкова освіта» тощо.

Педагогічна преса розрахована переважно на наукових працівників, широке коло спеціалістів, які працюють в галузі освіти. Її можна класифікувати за такими ознаками:

1. За місцем видання:
 - всеукраїнська (газети «Освіта України», «Слово «Просвіти» тощо; журнали «Біологія», «Освіта і управління», «Відкритий урок», «Вища освіта», «Шлях освіти» тощо);
 - регіональна (газета «Освітнянське слово» (м. Кіровоград); журнали «Педагогічна Сумщина», «Освіта на Луганщині», «Освіта Донбасу» тощо).
2. За мовою видання:

- україномовна (газети «Шкільний світ», «Педагогічна газета» тощо; журнали «Управління школою», «Виховна робота в школі», «Дивослово»);
- російськомовна («Воспитание школьников», «Семья и школа», «Русская филология», «Русская словесность в школах Украины»);

3. За тематичною спрямованістю:

1) за змістом інформації:

- загальнотеоретична (газ. «Освіта України», журнали «Рідна школа», «Палітра педагога», «Освітнянські відомості», «Шлях освіти», «Освіта і управління»);
- вузькогалузева (газ. «Завуч», «Сільська школа», журнали «Медична освіта», «Іноземні мови», «Історія в школі», «Мовознавство», «Дефектологія», «Зарубіжна література»).

2) за етапами системи освіти:

- дошкільна освіта (журнали «Дошкільне виховання», «Палітра педагога», «Джміль», «Дитячий садок»);
- початкова освіта (газ. «ПедСовет», журнали «Початкова школа», «Словознайка», «Початкове навчання й виховання»);
- середня освіта (газ. «Шкільний світ», журнали «Українська література в загальноосвітній школі», «Біологія», «Виховна робота в школі», «Фізика в школах України», «Школа»);
- професійно-технічна освіта (журнал «Професійно-технічна освіта», «Вісник професійно-технічної освіти України»);

- вища освіта (журнали «Вища освіта України», «Вісті вищих учбових закладів. Радіоелектроніка», «Науковий вісник Волинського держуніверситету»).

4. За цільовим призначенням:

- вихованці: для молодших школярів (ж. «Пізнайко», «Диво-слово»); для підлітків (ж. «Країна знань», «Куди піти навчатись»); для студентів вузів («Я, студент»);
- педагогічний колектив: для вчителів-предметників (журнали «Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах», «У світі математики», «Фізичне виховання в школі»); для завучів (газ. «Завуч», ж. «Інформація. Погляди. Світогляд», «Школа»); для директорів середніх закладів освіти (газ. «Директор школи», ж. «Директор школи, ліцею, гімназії»); для викладачів вузів («Шлях освіти», «Вища освіта України», наукові вісники вузів).

5. За характером інформації:

- інформаційно-методична (ж. «Інформація. Погляди. Світогляд», «Репетитор», «Школа», «Педагогічна Сумщина»);
- науково-інформаційна (ж. «Новий колегіум»);
- науково-методична (ж. «Рідна школа», «Географія та основи економіки в школі», «Гуманітарні науки», «Українська література в загальноосвітній школі», «Історія в школі», «Трудова підготовка в закладах освіти», «Біологія й хімія в школі», «Дошкільне виховання», «Дивослово»);
- науково-практична (ж. «Директор школи, ліцею, гімназії»);

- науково-теоретична (ж. «Педагогіка і психологія», вісники вищих навчальних закладів освіти, наприклад «Вісник Сумського державного університету»);
- науково-публіцистична (ж. «Урок Української»);
- науково-популярний (ж. «Країна знань», «Пульсар», «Розкажіть онуку»);
- освітньо-популярний (ж. «Обдарована дитина», «Дитяча академія»);
- суспільно-освітянський (ж. «Директор школи. Україна»)

6. За періодичністю:

- тричі на місяць (ж. «Управління школою», «Біологія», «Вивчаємо українську мову й літературу»);
- двічі на місяць (ж. «Зарубіжна література в школах України», «Фізика в школах України»);
- один раз на місяць (ж. «Рідна школа», «Урок Української», «Школа», «Дошкільне виховання», «Дивослово», «Всесвітня література та культура в навчальних закладах України», «Всесвітня література в середніх закладах України»);
- чотири рази на рік (ж. «Фізичне виховання в школі», «Шлях освіти»);
- шість разів на рік (ж. «Географія та основи економіки в школі», «Біологія і хімія в школі», «Куди піти навчатись»);
- вісім разів на рік (ж. «Обдарована дитина», «Українська мова й література в школі»);

Засновниками більшості друкованих періодичних педагогічних видань є Міністерство освіти і науки

України, а також найвідоміші видавництва: «Педагогічна преса» (газ. «Освіта України», «Сільська Школа», «Педагогічна газета»; ж. «Вища освіта», «Педагогіка і психологія», «Шлях освіти»); видавництво «Плеяди» (ж. «Дайджест: Школа-парк педагогічних ідей та технологій», «Дошкільне виховання»); ТОВ видавнича група «Основа» («Управління школою», «Вивчаємо українську мову та літературу», «Хімія»); Благодійний фонд «Перше вересня» (ж. «Фізика», «Біологія. Шкільний світ», «Інформатика», «Початкова освіта) тощо.

Такою є загальна класифікація сучасної педагогічної періодики. Сферою нашого зацікавлення є педагогічні журнали, які вбирають в себе науковий потенціал вітчизняних педагогічних діячів, акумулюють і концентрують педагогічні ідеї, погляди з питання національного виховання.

За основу нашого дослідження взято характеристику, аналіз саме журнальних матеріалів, бо вони більш ґрунтовно висвітлюють теоретичні і практичні аспекти педагогічної проблеми, чого не можуть робити газети, враховуючи їх обмеженість. Слід також зважити на читацьку аудиторію: журнальні наукові статті розраховані на певне коло читачів, які більш обізнані з даних питань.

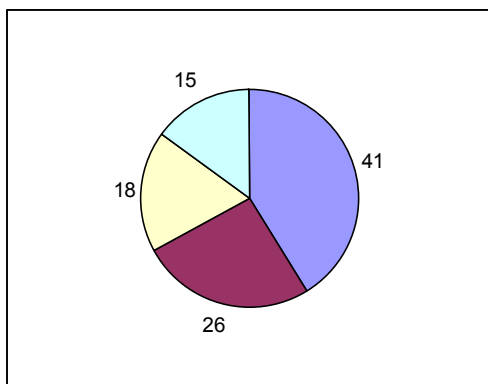
Серед такого розмаїття педагогічних видань увагу привертають ті, які на своїх сторінках розміщують матеріали про національне виховання. Таких журналів налічуємо 24: «Рідна школа», «Початкова школа», «Педагогіка і психологія», «Дивослово», «Педагогіка і психологія професійної освіти», «Урок Української», «Дайджест: Школа-парк педагогічних ідей та технологій», «Дошкільне виховання», «Історія в школі», «Історія в школах України», «Наша школа», «Нові технології навчання», «Освіта і управління», «Слово і час»,

«Трибуна», «Трудова підготовка в закладах освіти», «Українська література в загальноосвітній школі», «Українська мова й література в середніх школах, ліцеях та колежіумах», «Шлях освіти», «Шкільна бібліотека», «Фізичне виховання в школі», «Відродження», «Коледжанин», «Директор школи». Аналізовані педагогічні видання є всеукраїнськими україномовними. Вони є фаховими (науково-педагогічними), оскільки подають наукову і спеціальну інформацію для працівників освітньої галузі. Більшість досліджуваних журналів є науково-методичними: «Початкова школа», «Рідна школа», «Дивослово», «Педагогіка і психологія професійної освіти», «Дайджест: Школа-парк педагогічних ідей та технологій», «Дошкільне виховання», «Історія в школі», «Історія в школах України», «Наша школа» тощо, однак є і науково-теоретичний журнал «Педагогіка і психологія», а також науково-публіцистичний часопис «Урок Української». Їх метою є обговорення актуальних методичних та теоретичних педагогічних проблем, серед яких і національне виховання.

За період з 1991 до 2004 рр. у вищезгаданих педагогічних журналах розміщено 152 публікації з проблеми національного виховання. Слід підкреслити, що у цих матеріалах національне виховання досліджується як провідна тема, а не як аспект проведення уроків, позакласних і позашкільних заходів. Вкажемо на кількість матеріалів у кожному дослідженому журналі.

У журналі «Рідна школа» – 61 публікація, «Початкова школа» – 28 публікацій, «Педагогіка і психологія» – 23 публікації, «Шлях освіти» – 6 публікацій, «Дивослово» – 2 публікації, «Директор школи» – 2 публікації, «Дошкільне виховання» – 4 публікації, «Історія в школі» – 2 публікації, «Наша школа» – 2 публікації, «Освіта і управління» – 2 публікації, «Педагогіка і

психологія професійної освіти» – 2 публікації, «Урок Української» – 2 публікації, «Українська література в загальноосвітній школі» – 2 публікації, «Фізичне виховання в школі» – 2 публікації, «Шкільна бібліотека» – 2 публікації. По одному матеріалу про національне виховання знайдено у наступних журналах: «Відродження», «Дайджест: Школа-парк педагогічних ідей та технологій», «Історія в школах України», «Коледжанин», «Нові технології навчання», «Слово і час», «Трибуна», «Трудова підготовка в закладах освіти», «Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах» (рис. 2.1).

- 41% – статей журналу «Рідна школа»
- 18% – статей журналу «Початкова школа»
- 15% – статей журналу «Педагогіка і психологія»
- 26% – статей з різних журналів

Рис. 2.1. Кількість журнальних публікацій про національне виховання за період з 1991 до 2004 рр.

Провідними освітніми виданнями у висвітленні проблеми національного виховання є: «Рідна школа», «Початкова школа», «Педагогіка і психологія». «Рідна школа» — щомісячний науково-педагогічний журнал, який видається з 1922 року. Він містить матеріали, переважна більшість яких є науковими статтями, про сучасний розвиток української школи. Журнал «Початкова школа» є науково-методичним виданням і виходить з 1969 року. У ньому обґрунтовуються педагогічні проблеми, які стосуються початкової ланки освіти. «Педагогіка і психологія» — науково-теоретичний та інформаційний журнал Академії педагогічних наук України, який видається з вересня 1993 року. Це періодичне видання відрізняється високим рівнем науковості розміщених у ньому педагогічних матеріалів.

Отже, «Рідна школа», «Початкова школа» та «Педагогіка і психологія» є основними виданнями, які різнобічно розкривають проблему національного виховання на сучасному етапі розвитку педагогічної думки. Появу матеріалів із зазначеного питання в інших журналах скоріше можна назвати явищем випадковим, ніж закономірним, оскільки за чотирнадцять років (досліджуваний період) вихід однієї чи кількох статей на сторінках цих періодичних видань свідчить про недостатню увагу до питання національного виховання.

2.2 . Рубрики освітянських журналів

Матеріали будь-якого періодичного видання, як правило, підбирають за тематичною спрямованістю у рубрики. Це, по-перше, допомагає класифікувати певним чином весь матеріал випуску, по-друге, стає в нагоді читачеві, який цікавиться лише окремою вузько тематичною частиною видання.

Назви рубрик визначають тематику матеріалів, тому статті про національне виховання теж виділяються у названих педагогічних журналах. Спочатку назвемо рубрики журналу «Рідна школа».

У журналі «Рідна школа» матеріали про національне виховання за період з 1991 до 2004 рр. розміщені у таких рубриках: «Освіта – XXI століття» – 3 публікації; «Виховання: стратегії XXI століття» – 3 публікації; «Студії: виховання» – 14 публікацій; «Виховання» – 12 публікацій; «Методика. Практика. Досвід» – 7 публікацій; «Педагогіка і психологія» – 4 публікації; «Студії: педагогіка і психологія» – 2 публікації; «Студії: шкільному психологу» – 1 публікація; «З історії освіти» – 1 публікація; «Погляд в історію» – 5 публікацій; «Українознавство» – 3 публікації; «Народознавство. Національне виховання» – 4 публікації; «Слово – публіцисту» – 1 публікація; «Виховна робота» – 1 публікація. Як засвідчує перегляд рубрик журналу «Рідна школа», такі їх назви, як «Виховання» – «Студії: виховання», «Педагогіка і психологія» – «Студії: педагогіка і психологія», «З історії освіти» – «Погляд в історію», «Українознавство» – «Народознавство. Національне виховання», є тотожними і взаємозамінними. Зрозуміло, що поява других назв є фактом модернізації журналу, однак зміст їх не змінювався, про що свідчить розміщення в них публікацій про різні аспекти проблеми національного виховання.

Отже, в журналі «Рідна школа» визначальними із зазначеної педагогічної проблеми є такі рубрики: «Студії: виховання», «Виховання», «Методика. Практика. Досвід», назви яких є вмотивованими по відношенню до досліджуваного питання і найбільш повно розкривають тематику відповідних матеріалів.

Наступним за кількістю публікацій про національне виховання за період з 1991 до 2004 рр. є науково-методичний журнал «Початкова школа», який розглядає проблеми навчальної та виховної діяльності у початковій ланці середньої освіти.

Частина матеріалів (одинадцять із двадцяти восьми зазначених) журналу «Початкова школа» знаходяться поза рубриками на перших сторінках видання, що є, на нашу думку, недоліком видання. Найбільше публікацій про національне виховання у рубриці «Методика і практика» – 6, по три публікації у рубриках «Школа-родина» та «Джерел». Цікавим є факт існування підрубрик, які можна зустріти лише в одному чи кількох випусках журналу, тобто їх використання є ситуативним. Такими підрубриками є «Я і Україна» (2 публікації), «Вісті з Рівненщини» (1 публікація), «До року В.О.Сухомлинського» (1 публікація).

Таким чином, рубрики журналу «Початкова школа» відрізняються рядом ознак: 1) їх назви не є вмотивованими по відношенню до тематики статей про національне виховання; 2) наявністю підрубрик, які періодично використовуються у виданні; 3) розміщенням матеріалів з досліджуваної проблеми поза рубриками.

Наступним у дослідженні став науково-теоретичний та інформаційний журнал Академії педагогічних наук України «Педагогіка і психологія». Для нього характерний чіткий розподіл за рубриками. Більшість матеріалів (шістнадцять із двадцяти трьох) розміщені у рубриці «Проблеми виховання», назва якої, на нашу думку, найбільш повно відтворює тематичну спрямованість публікацій з питання національного виховання. Теоретичні аспекти досліджуваної проблеми розглядаються у наукових статтях, які розміщені у рубриці «Питання теорії» (2 матеріали). По одному матеріалу знаходимо у

таких рубриках, як «Дидактика, методика, нові інформаційні технології» та «Експеримент, дослідження: висновки і рекомендації». Рубрика «Історія педагогіки» є частково варіацією рубрики «Історія педагогіки, психології, освіти». Можна припустити, що перша є частиною другої, оскільки у журналі паралельно друкують наукові матеріали з історії педагогіки та психології. Рубрика «80-річчю з дня народження В.О.Сухомлинського присвячується» є ситуативною, тимчасовою. Таким є аналіз рубрик видання «Педагогіка і психологія» за досліджуваний період.

Подальше дослідження присвячено розглядові рубрик тих педагогічних журналів, які мають по одній чи кілька публікацій про національне виховання за період з 1991 до 2004 рр.. Аналіз рубрик, які вміщують матеріали про національне виховання, показує, що їх назви відповідають тематиці не у всіх перелічених журналах. Найбільш вдалими відносно досліджуваної проблеми є наступні назви рубрик: «Виховання» (журнал «Педагогіка і психологія професійної освіти»), «Навчаючи – виховуємо» (журнал «Українська література в загальноосвітній школі»), «Позакласне та позашкільне виховання» (журнал «Наша школа»), «Громадянське виховання» (журнал «Дошкільне виховання»). Поза рубриками розміщені публікації в таких педагогічних виданнях, як «Директор школи», «Історія в школах України», «Наша школа», «Нові технології навчання», «Освіта і управління», «Трудова підготовка в закладах освіти», що є недоліками журналів.

Отож, дослідження рубрик педагогічних журналів за період з 1991 до 2004 рр. показало, що сімнадцять публікацій про національне виховання розміщені поза рубриками, що становить 11% від загальної кількості досліджуваних публікацій. Одинадцять із них із журналу «Початкова школа», тому це можна вважати недоліком

видання. Вмотивованими щодо нашої тематики є такі назви рубрик: «Проблеми виховання» (журнал «Педагогіка і психологія»); «Студії: виховання» та «Виховання» (журнал «Рідна школа»); «Виховання» (журнал «Педагогіка і психологія професійної освіти»); «Навчаючи – виховуємо» (журнал «Українська література в загальноосвітній школі»), тому що вони прямо вказують на тематику матеріалів рубрики. Назви рубрик інших журналів, які містять публікації про національна виховання, лише частково вказують на досліджувану тематику (наприклад, рубрика «Освіта – ХХІ століття» – журнал «Шлях освіти»; рубрика «Виховна робота» – журнал «Рідна школа» тощо).

2.3. Аналіз публікацій з проблеми національного виховання за змістом

2.3.1. Публікації із загальнотеоретичних питань

За період з 1991 до 2004 рр. з'явилось 23 публікації цієї тематичної групи. У цих статтях розкриваються такі аспекти національного виховання, як його принципи, мета, завдання. Автори публікацій цієї тематичної групи визначають суть поняття «національне виховання» через звернення до терміна «нація». Адже нація – це насамперед система різноманітних природних (біологічних, зокрема анатомічних, фізіологічних, психічних), історично зумовлених ознак тіла, душі й розуму, характеру певної культурно-історичної людської спільноти. Тому кожна нація має свою унікальну систему виховання. Українська нація має свою самобутню історію, глибоко гуманістичну ідеологію і власну філософію буття. Ідейно-моральною основою виховання в українського народу, що має національні та вселюдські аспекти, є перевірені багатовіковим досвідом надбання народної мудрості, яка

на всіх етапах розвитку людського суспільства вбирала в себе кращі здобутки національної і світової духовної та матеріальної культури.

Більшість авторів під терміном «національне виховання» розуміють історично зумовлену і створену народом систему поглядів, переконань, ідеалів, а також традицій, звичаїв, обрядів, практичних дій, спрямованих на виховання підростаючих поколінь у душі культурно-історичної спадщини, духовності певної нації (етносу) (П.Ігнатенко, Ю.Д.Руденко, Г.Шмалько, П.Щербань). А Б.Ступарик визначає національне виховання як «цілеспрямований, систематичний, регульований виховний процес, що має на меті утвердження у свідомості нації, народу етнічної (національної), культурної, мовної єдності, своєї національної неповторності, вагомості, так би мовити, багатющих національних ресурсів» [102, 62]. Г.Шмалько вважає, що у процесі засвоєння духовності і матеріальної культури нації формується національна свідомість і досягається духовна єдність поколінь. Цей процес передачі духовних і матеріальних надбань українського народу був перерваний через відомі історичні обставини. У часи Радянського Союзу політика у сфері виховання молоді була спрямована на те, щоб зруйнувати весь національно-культурний устрій життя українців. Підтвердженням цієї думки є слова І. Мартинюка: «Робилось усе для того, щоб стерти будь-які вияви національних почуттів до рідної землі, свого народу, його історії, культури» [103, 31]. Тому зараз, коли Україна здобула незалежність, настав час докорінної перебудови в системі освіти. Основним стрижнем усього навчально-виховного процесу сучасної школи є національне виховання. Метою національного виховання на сучасному етапі, на думку Б.Ступарика, є «утвердження у свідомості молоді національної, культурної, мовної єдності,

національної окремішності і неповторності, розуміння важливості для розвитку нації власної держави і розбудови її...» [104, 93-94]. Головну мету національного виховання Г.Шмалько вбачає у «формуванні в молоді громадської відповідальності, яка припускає добровільний вибір поведінки, що відповідала б певній соціально значущій меті, на здійснення якої спрямовані зусилля держави» [105, 32]. Більш широке визначення головної мети національного виховання подає П.Щербань. На його переконання, це «передача молодому поколінню соціального досвіду, багатства духовної культури народу, його соціальної ментальності, своєрідності світогляду і на цій основі формування особистісних рис громадянина України, які включають в себе національну самосвідомість, розвинену духовність, моральну, художньо-естетичну, правову, трудову, фізичну, екологічну культуру, розвиток індивідуальних здібностей і таланту» [106, 21].

Підкреслюючи важливість виховання громадських почуттів, автори публікацій вказують на взаємопов'язаність, взаємообумовленість таких понять, як «держава» і «нація». Держава є витвором нації, від рівня розвитку самої нації залежить сила і процвітання держави. Таким чином, державні та національні проблеми слід вирішувати у тісному взаємозв'язку. Держава покликана стати гарантом у вихованні, освітньому процесі. Це стосується як представників української (титульної) нації, так і всіх інших етнічних спільностей, що проживають в Україні. Вчені підкреслюють, що представники етнічних меншостей мають право на вивчення рідної мови, культури, історії власного народу, проте одночасно з цим вони повинні з повагою ставитись до Української держави, оскільки вони є її громадянами.

На переконання Руденка Ю. та Руденка В., терміни «українська школа з російською мовою навчання», «українська школа з викладанням ряду предметів єврейською мовою» (чи іншою мовою національних меншин України) визначаються науково більш обґрунтованими, ніж терміни «російська школа», «єврейська школа»... Такі школи виховуватимуть громадян України» [107, 9].

Саме школа є основною ланкою в освітньому процесі. Вона має найбільше можливостей впливу на підростаюче покоління, у ній відбувається соціалізація індивіда, під якою розуміють «становлення особистості через формування в індивіда конкретних, соціально-історичних властивостей завдяки предметно-діяльнісному засвоєнню ним певної системи загальних форм культури даного суспільства» [108, 137]. Реалізується це через структуру знань, які отримує індивід в освітньому закладі, зокрема, школі. Через знання створюються передумови для засвоєння і практичного втілення ідей, сприйняття світу, ставлення до природи, нації і суспільства, космосу і, врешті-решт, розуміння самого себе.

В основі навчально-виховного процесу національної системи виховання повинні бути такі фундаментальні принципи, як гуманізм, демократизм, народність, єдність родинного і шкільного впливу, природовідповідність, виховання у праці, поєднання педагогічного керівництва з самодіяльністю учнів, диференціація та індивідуалізація виховного процесу, гармонізація родинного і суспільного виховання.

Дотримання у змісті навчально-виховного процесу цих принципів, є важливою умовою діяльності школи. Національний компонент виховання найвиразніше має втілюватися у змісті навчальних дисциплін, їх методичному забезпеченні, атмосфері навчальних закладів.

Орієнтиром національної системи виховання є система цінностей, яка включає національні та загальнолюдські цінності. Серцевиною національних цінностей є народна духовність, складниками якої є національна психологія, національний характер, національна свідомість і самосвідомість, національний спосіб мислення, народний світогляд, народна філософія.

Особлива роль у змісті навчання і виховання відводиться українознавству, яке є методологічною основою організації навчання і виховання в сучасних умовах. М.Стельмахович вважає, що «українознавство служить дійовим засобом утвердження у свідомості учнів громадських почуттів, української національної гордості й людської гідності українця, вболівання за долю самостійної Української держави, готовності стати на захист незалежної країни, виявляти пошанне ставлення до державних символів і атрибутів» [109, 4]. Визначаючи сутність українознавства

Б.Ступарик зазначає, що «це не окремий предмет, не конгломерат розрізнених компонентів, а система цінностей, цілісний екзистенціальний феномен, унікальний етнонаціональний суб'єкт, що має своїм предметом Україну в загальному контексті людської історії» [110, 69].

Основними засобами національного виховання, на думку П.Ігнатенка, Ю.Руденка та В.Демчука, є такі: рідна мова, рідна історія, фольклор, мистецтво (музичне, пісенне, танцювальне, декоративно-прикладне), народний календар, народні символи і національна символіка, родинно-побутова культура, народні традиції, звичаї та обряди, народні прикмети, релігійні виховні традиції.

Національний компонент виховання найвиразніше має втілюватися в змісті навчальних дисциплін, їх методичному забезпеченні. «Безумовно, предмети

гуманістичного циклу, – зазначає А.Кутова, – мають для цього більші можливості, ніж точні науки. Але коли на уроках фізики учні дізнаються, що першовідкривачем рентгенівського променя був український учений Іван Пулюй, а теорію космічних польотів розробив українець Юрій Кондратюк, це, безумовно, викличе в них гордість за геніїв свого народу й сприятиме національному вихованню учнів» [111, 14].

Вивчення української мови, літератури, історії України, географії повинно всебічно відобразити національні особливості, відзначатися етнічним забарвленням, бути джерелом формування національної свідомості, національної гордості. Пишатися знанням української мови пропонує

П. Щербань, обґрунтовуючи свою думку тим, що «серед двох тисяч мов світу українська за своєю милозвучністю – третя в світі» [112, 10].

Універсальним методом національного виховання є організація життєдіяльності учнів, включення їх у різні види діяльності із забезпеченням права вибору. Застосовуються й традиційні методи: диспути, бесіди, розповіді, ілюстрації, демонстрації, проблемні пошуки, самостійна робота над фольклорними та етнографічними джерелами тощо.

Серед форм виховання поширені уроки українознавства, факультативні курси поглибленого вивчення народного мистецтва, народних джерел, країнознавчі гуртки, студії народної творчості, фольклорні свята, проведення різноманітних конкурсів, зустрічей, конференцій тощо.

Українська національна система виховання зорієнтована на цілісну особистість громадянина України як відправний компонент і кінцевий результат. Її ефективність визначається кількома чинниками: рівнем

реалізації мети і завдань національного виховання, компетентним рівнем управління, взаємодією суб'єктів виховної діяльності (сім'я – шкільний колектив – громадськість).

Як висновок, слід зауважити, що у цій умовно загальнотеоретичній групі 23 публікації, в яких постають такі важливі аспекти проблеми національного виховання:

- визначено суть поняття «національне виховання», його мета;
- виділено фундаментальні принципи національного виховання;
- підкреслено роль держави як гаранта розвитку освітньої галузі та школи як основної ланки навчально-виховного процесу;
- зазначено засоби, методи та форми національного виховання.

2.3.2. Громадянськість і патріотизм як основні складові національного виховання

Поняття «патріотизм» та «громадянськість» обґрунтовані в 38 журнальних матеріалах. Виховання патріота України та громадянськи активної особистості є, власне, метою національного виховання. У цих двох поняттях є спільне і відмінне, проте спочатку слід окреслити їх суть.

Патріотизм – це почуття любові до Батьківщини. «Патріотизм належить до складних почуттів, – пише В.Кіндрат, – і має декілька духовних пластів. Перший – поверховий – це природна любов до свого народу як до себе і своєї великої родини, любов до рідного слова, до рідної природи, яка проходить крізь серце. Сприймання ж і відчуття другого пласту патріотизму проходить крізь

розум, усвідомлення розумом свого святого обов'язку перед народом стати на захист його інтересів, усвідомлення необхідності протистояти, витримувати натиск» [113, 4]. Третім основним пластом патріотизму, на думку В.Кіндрата, є «...такий рівень, коли готовність служити Батьківщині, своєму народові закладена в свідомості, в крові; це готовність до співпраці задля справи, яка вища за особисті інтереси і особисте життя, навіть через «не хочу», але «повинен» заради добра народу» [114, 4].

Автори перелічених статей переконані, що виховувати почуття патріотизму треба з дитинства. Рання період життя дитини пов'язаний із сім'єю. Це час, коли формується культ рідного дому, сім'ї, предків, коли прищеплюється любов до «малої Батьківщини» – рідного села чи міста. «Саме любов до рідної матері, батька, до сім'ї і є тою моральною, емоційно-естетичною азбукою виховання патріотичних почуттів, і є отими, які живлять патріотичну свідомість дитини» [115, 5]. На цьому етапі, який названий О.Вишневським етапом етнічного самоусвідомлення, фундаментальне значення має рідна мова, бо нею дитина мислить, прилучається до духовності свого народу. Рідна мова єднає дитину спочатку з сім'єю, а потім з громадою, тобто суспільством, та народом.

У дошкільний період життя дитини засобами впливу на формування патріотизму є рідні казки, бо вони вводять дитину в коло духовного життя нації, а історичні оповідання знайомлять її з минулим свого народу. Вплив слова посилюється тоді, коли воно сполучається з музикою, тобто має форму пісні. У народних піснях відбито переживання, мрії, світогляд українського народу, з ними й знайомиться дитина через пісню.

Гра також є чинником виховання, тому що вона вчить ставленню до друзів, оточуючих людей. Вона також

пов'язана з давніми традиціями нашого народу. Таким чином, казка, пісня, гра – три компоненти, за допомогою яких відбувається процес виховання дітей молодшого віку.

На природу, як на один з важливих факторів фізичних і психічних властивостей людини, вказують Г.Бугайцева та В.Кіндрат. Природні умови впливають на формування рис національного характеру.

Із сім'ї дитина потрапляє до школи, де продовжується процес формування патріотичних почуттів. Здійснювати це слід поетапно, застосовуючи принцип неперервності освіти. Засобами формування патріотизму є ознайомлення з історією, культурою та літературою рідного народу, ознайомлення з українськими обрядами, традиціями, святкування Дня Святого Миколая, Дня Матері, Дня Конституції України.

М.Вишняк виділив критерії результативності патріотичного виховання:

- 1) глибоке знання культури свого народу, його мови, традицій та звичаїв;
- 2) почуття національної гордості;
- 3) бережливе ставлення до рідної землі, її природи;
- 4) повага до старших [116, 25].

В.Якубенко додає до цього: 1) повагу до батьків, свого родоводу, традицій, історії рідного народу, усвідомлення своєї належності до нього як його представника, спадкоємця чи наступника; 2) дисциплінованість, працьовитість, творчість, турботу про екологію рідної землі; 3) гуманність, фізичну досконалість, моральну чистоту, високу художньо-естетичну культуру [117, 12].

До перелічених ознак патріотизму, слід додати, на думку С.Сімченко, готовність у будь-який час стати на захист Батьківщини. Особливої уваги, вважає автор

публікації, потребують ветерани Великої Вітчизняної війни.

Формувати почуття патріотизму слід через систему навчальних предметів. Важливу роль у вирішенні цієї проблеми належить гуманітарним дисциплінам, які, як уже наголошувалось, є засобами національного виховання взагалі.

Детального розгляду потребує поняття «громадянськість», оскільки воно відрізняється від патріотизму рядом ознак. Громадянськість – це поняття соціально-психологічне, бо в ньому фіксується передусім психолого-етичний зв'язок особистості з державою. Відчувати себе громадянином певної держави означає лояльне ставлення до інституцій і законів, які встановлені державою. Поняття «громадянськість» має декілька складових:

1) громадянська гідність – позитивне ставлення людини до самої себе і вимога такого ж ставлення від інших з огляду на державні цінності;

2) громадянський обов'язок – усвідомлення залежності від держави, пов'язану з виконанням обов'язків, вимог, які ставлять перед особистістю державні інституції, і які вона повинна реалізувати у практичній діяльності;

3) громадянська відповідальність – це міра виконання поставлених завдань, переживання наслідків власної діяльності як громадянина. Конкретними формами вияву її є правова і моральна відповідальність;

4) громадянська совість допомагає не лише осмислити наслідки поведінки, а й емоційно на них відреагувати. Якщо ці наслідки позитивні, то говорять про чисту, спокійну совість, коли ж негативні – то про муки совісті;

5) громадянська мужність – це здатність людини діяти рішуче під час обстоювання державно-суспільних інтересів. Вона завжди виявляється лише в діяльності, діапазон якої доволі широкий (традиційна мужність військових, охоронців порядку, а також мужність державних громадських діячів, учених, спортсменів тощо).

Це основні громадянські якості, які відрізняються від патріотичних. На різницю між національно-патріотичним та громадським вихованням вказує О.Вишневецький: «В основі національно-патріотичного виховання лежить національна ідея народу, а в основі громадського – ідея демократії» [118, 7]. Останні включають рівність, свободу, братерство. «Сьогодні «національно-патріотичне» виховання і «громадянське виховання репрезентують 2 різні вектори нашого поступу: побудова власної держави, з одного боку, і становлення громадянського (демократичного) суспільного устрою замість колишнього тоталітарного, – з другого. Ці вектори спрямовують нашу увагу в різні боки. Національна ідея і національне виховання спонукають до єдності і підпорядкування особи національним інтересам. Ідея демократії та демократичного (громадянського) виховання, орієнтуючись на права окремої людини і нерідко доводячи цю орієнтацію до абсурду, ведуть до ослаблення, а часом і розпаду національного організму» [119, 7].

Це протиріччя, на нашу думку, своїм корінням сягає тих часів, коли країна не мала власної держави як інституту влади. Тому зараз виникають такі суперечності між національно-патріотичним та громадським.

У суспільстві постала потреба у вихованні громадянина – освіченого, активного, який вмie жити і працювати в умовах демократії, в обставинах підвищеної відповідальності за себе і за Українську державу. Демократизація освіти і виховання обумовлює

необхідність громадянської освіти і громадянського виховання. «Особливої актуальності, – пише Л.Пічуркіна-Шумейко, – ця проблема набуває для сучасної української ситуації, яка характеризується недорозвиненістю та слабкістю громадянського суспільства» [120, 35].

Наслідком цього є нігілізм молоді, зневага до справ і проблем дорослих, правових та моральних норм, втрата соціального оптимізму. Молоді люди мало довіряють державі, критично ставляться до всіх гілок влади. Про це свідчать результати соціологічних досліджень Українського інституту соціальних досліджень і центру «Соціальний моніторинг», проведених серед молоді у вересні 1998 року. Їх наводить Л.Пічуркіна-Шумейко у своїй статті. На запитання «Чи хотів би ти народитися і жити в іншій країні?» ствердно відповіли понад 2/5 молодих респондентів. Найбільш високим був відсоток серед респондентів старшого підліткового віку (15-17 років) – 48 % опитаних відповіли ствердно. На запитання «Чи пишаєшся ти своєю належністю до українського громадянства?» в червні 1998 року 58 % усіх респондентів зазначили, що вони тією чи іншою мірою пишаються належністю до громадянства України. На запитання «Чи пішов би ти захищати свою країну у випадку війни?» лише 44 % молодих людей відповіли ствердно. На запитання «Чого б найбільше ви хотіли досягти в житті?» відповідь «Принести користь своїй країні» обрали тільки 12 % опитаних [121, 34].

Дослідники українського суспільства вважають, що це не лише вплив суперечливості підліткового віку та характерної індивідуальності молодої людини, але й характеристика, яка притаманна всьому українському суспільству. Серед причин, які притупляють громадянські почуття молоді, виділяємо наступні: економічна криза, політична нестабільність, недовіра людей до влади, прояви

національної меншовартості, високий рівень корупції, байдужість членів суспільства тощо.

Найважливішу роль у формуванні громадянських почуттів відводять школі. Хоча й у дошкільному віці, на думку Н.Косаревої, дитину «доцільно ознайомлювати з державними символами України (Герб, Прапор, Гімн), українськими національними символами-оберегами (вінок, рушник) та народними символами (хліб, калина, верба, лелека), а також з національним одягом, піснями, танцями» [122, 133]. Найважливішим періодом для формування громадянських якостей і цінностей є підлітковий період, бо це час становлення самостійних поглядів, оцінок, суджень про навколишній світ та про себе і своє місце у ньому. Л.Пічуркіна-Шумейко та Н.Косарева стверджують, що необхідною умовою формування громадянських рис підлітків є залучення їх до різних видів діяльності, участь у громадському житті школи, учнівському самоврядуванні. «Повніше свою ініціативу і творчість вихованці можуть виявити в історико-єнтографічній пошуковій діяльності», – пише Н.Косарева [123, 135]. Вона пропонує провести пошукову роботу за такими напрямками: «Наше село (місто) у різні періоди існування Української держави», «Видатні національні герої-земляки у боротьбі за волю України», «Пам'ятники археології рідного краю», «Відомі поети і письменники української діаспори – вихідці з нашого краю». Крім того, педагогам слід проводити бесіди про героїчне минуле українського народу («Козацькими стежками», «Гетьмани України»), про борців за незалежність України (наприклад, П.Сагайдачний, Б.Хмельницький, П.Орлик та інші), народних героїв (С.Наливайко, І.Богун, М.Залізник), а також бесіди на теми, пов'язані з державними символами України. Доцільними формами роботи з підлітками є екскурсії як історико-краєзнавча діяльність.

Таку роботу слід проводити не тільки у процесі навчання та виховання у школі. Увагу треба звернути і на дозвілля школярів, бо у позанавчальний час більшість з них залишаються поза педагогічним впливом. Заповнити цю прогалину можуть політичні клуби, клуби «Юних парламентарів», прес-клуби, а також зустрічі з державними і громадськими діячами, тематичні диспути тощо. Участь у діяльності цих закладів сприяє формуванню громадських якостей, «спонукає кожного відчувати себе частинкою держави, бути відповідальним за її справи» [124, 29].

Проаналізувавши 38 публікацій цієї тематичної групи, можна зробити висновок: патріотами та громадянськи активними особистостями не народжуються, їх необхідно виховувати. Поняття «патріот» і «громадянин», сполучаючись, становлять суть слова «українець», яке означає :

- 1) людину, причетну до українського народу;
- 2) людину, яка усвідомлює себе часткою української нації та поділяє з нею її долю;
- 3) людину відповідальну за становлення та розвиток держави.

Виховання патріота та громадянина може здійснюватись в чотирьох формах: як навчальний предмет (історія та географія України, українська мова та література, музика, образотворче мистецтво); як організація шкільного життя, що сприяє демократичній поведінці; як міжпредметна форма діяльності в межах освітянського простору; як організація позакласної та позашкільної діяльності.

2.3.3. Категорія «національна свідомість»: критерії та рівні її сформованості

У тісному зв'язку з поняттям «національне виховання» є категорія «національна свідомість», розкриттю якої присвячені 20 журнальних публікацій. Важливо зазначити, що в деяких матеріалах паралельно використовується поняття «національна свідомість» та «національна самосвідомість», тобто вони розглядаються як тотожні [125, 8]. Проте це не зовсім правильно, тому вважаємо за потрібне вказати на їхню відмінність. Різниця між свідомістю та самосвідомістю зумовлюється об'єктом, на який спрямована пізнавальна діяльність особистості. Спрямованість на зовнішній об'єкт визначає зміст свідомості, на внутрішній – самосвідомості. У національній свідомості відображається ставлення людини до всього, що стосується національних феноменів. На думку В.Бойченко, національна свідомість є результатом спільного способу буття людей, їхньої довготривалої трудової діяльності й складається з таких компонентів: зі знання про навколишню дійсність, природу, суспільство; з виокремлення індивідом себе з предметного світу як суб'єкта пізнання; зі спрямованості на досягнення мети, планування своєї діяльності й поведінки, передбачення їхніх результатів; зі ставлення до об'єктивної дійсності, до інших людей, до самого себе [126, 107-108]. Рівень розвитку свідомості в кожній людині різний й залежить від багатьох чинників – знань, наукового світогляду, ідейних і моральних засад та переконань, ставлення до себе й інших людей.

О.Музальов подає таке визначення: «Національна свідомість – це знання про історичне минуле і сьогодення Батьківщини, її матеріальну і духовну культуру, мову, традиції, усвідомлення національної спільності, її культури

серед інших національних утворень і місця свого народу в світовій культурі» [127, 215].

У національній самосвідомості має місце оцінка людини самої себе як носія, суб'єкта ставлень до національного. Автори досліджуваних публікацій розуміють під поняттям «національна самосвідомість» наступне: 1) усвідомлення особистістю своєї приналежності до певної нації [128]; 2) відчуття людиною гордості за приналежність до своєї нації, вміння мислити на основі образів національної культури, сприйняття оточуючого світу крізь призму національних інтересів, спрямованість своїх дій і вчинків відповідно до національних інтересів [129].

Нетотожність понять підтверджує їхнє походження. На думку А.Сахно, «національна свідомість закладена в людині генетично, ментальністю, стосунками у суспільстві. Вона ніби «замурована» в підсвідомості, тому необхідно не лише відновити її, але й розвинути» [130, 8]. Суголосним є наступне твердження: «Національна свідомість є результатом спільного способу буття людей, їхньої довготривалої трудової діяльності...» [131, 107]. В той же час національна самосвідомість не є вродженою якістю [132].

Національна самосвідомість функціонує на двох рівнях:

– первинному («чуттєвому»), де відчуття національної приналежності проявляється лише як емоція (закоханість у природу рідного краю, замилювання мовою, звичаями, обрядами тощо);

– вищому («емоційно-логічному»), обов'язковою умовою якого є осмислення своїх почуттів, а не тільки відчуття своєї національної приналежності, зрозуміння потреби власної держави і прагнення до державотворення.

Натомість О.Вишневський виділяє три окремі етапи у розвитку національної самосвідомості. Перший – етап раннього етнічного самовдосконалення. У ранньому віці дитина засвоює культуру рідного дому, сім'ї, предків, рідного села, міста. Другий – етап національно-політичної самосвідомості. Він припадає переважно на підлітковий вік і передбачає усвідомлення себе як частки нації серед інших націй. На цьому етапі відновлюється історична пам'ять і формується почуття національної гідності. Третій – етап громадського самоусвідомлення, людина усвідомлює, що бути націоналістом – значить любити свою націю, бути патріотом – значить любити свою Батьківщину. Згадані вище етапи громадського становлення людини відповідно позначаються на самому змістові її національної свідомості, спричиняються до формування її специфічних аспектів: етнічного, національно-політичного, державно-патріотичного [133].

А.Фасоля наголошує на тому, що «для формування першого рівня національної самосвідомості достатньо включення особистості в культурне національне середовище, то для формування другого рівня потрібна планомірна, цілеспрямована робота як щодо озброєння особистості знаннями, так і щодо формування в неї почуттів обов'язку гордості, гідності, честі, патріотизму, самоповаги» [134, 59]. Це і є пріоритетним завданням не лише громадських організацій, а й держави, в тому числі і навчальних закладів. Перш за все це стосується середньої ланки системи освіти, оскільки підлітковий вік, за твердженням психологів, є найбільш сприятливим, бо в цей час «виникає інтерес до свого внутрішнього світу, з'являється потреба в самоаналізі, відбувається формування поглядів на світ і місце людини в ньому» [135, 18].

Вихідним моментом у процесі впливу на свідомість підлітка є знання про свою національну спільність (мова, культура, особливості національного ідеалу, характеру тощо) та інші спільності. Саме на основі цього формується поняття «ми» – «вони», яке є основою національної самоідентифікації.

У процесі впливу на свідомість підлітка, вихователеві слід зважати і на особливості українського національного характеру. Позитивні риси характеру, до яких відносять чутливість, ліризм, доброзичливість, поетичність вдачі, волелюбність, слід посилювати, а такі негативні якості, як індивідуалізм, невміння підпорядковувати свої інтереси бажанням загалу, легку запальність та шкоре вистигання, необхідно послаблювати. Практичну діяльність у цьому напрямку треба починати, на думку А.Фасолі, з проведення анкетування школярів з метою з'ясування рівня сформованості їхнього духовного світу. Критерії, за якими визначають рівні сформованості, можна поділити на дві групи:

а) критерії, які допомагають визначити рівень теоретичних знань учня про духовний світ особливості (уміння дати визначення таких понять: «національна самосвідомість», «національний ідеал» тощо);

б) критерії, які допомагають визначити рівень практичних умінь і навичок учня щодо застосування теоретичних знань, а також зафіксувати зміни в духовному світі самого школяра (прийняття і розуміння учнем духовного світу іншої людини, вміння дати йому оцінку, рівень сформованості національної самосвідомості, наявність національного ідеалу, зміна місця почуттів патріотизму, обов'язку, гідності, честі, самоповаги, волі в ієрархії рис характеру тощо) [136, 60].

Якщо названі критерії рівня сформованості національної самосвідомості А.Фасоля пропонує

застосувати до школярів, то Р. Осипець розробила систему таких критеріїв для студентів вищих навчальних закладів. «При розробці системи критеріїв сформованості національної самосвідомості студентської молоді, – пише вона, – ми взяли за основу наявність рис про триетапність цього складного утворення, що характеризують відповідно етнічне, національно-патріотичне та державно-патріотичне усвідомлення» [137, 17]. Виділено шість груп критеріїв :

- ставлення особистості до рідної землі, рідного краю;
- ставлення до етносу, нації, народу;
- ставлення до культури українського народу, його пісенного фольклору, поширення його та примноження;
- ставлення до України, розбудови української незалежної держави;
- ставлення до суспільства, людей;
- ставлення до себе.

Дослідники проблеми національного виховання, зокрема А.Фасоля та Р.Осипець, називають три рівня сформованості національної самосвідомості: високий, середній і низький. Наведемо один із шести елементів таблиці, яку подає Р. Осипець у своїй публікації.

Рівень	Критерій оцінки рівня національної самосвідомості
високий	Ставлення до етносу, нації, українського народу. Ідентифікує себе з українським народом, розділяє його долю. Сповідує національну ідею, підтримує зусилля демократичних сил на об'єднання суспільства в ім'я економічного й духовного зростання української держави. Дорожить моральними цінностями свого народу,

	<p>намагається їх наслідувати. Оптимістично дивиться на майбутнє свого народу, вірить, що він займе гідне місце у цивілізованому світі. Відсутній комплекс національної неповноцінності. Розвинене почуття національної гідності, гордості за свій народ. Засуджує ті сили, які ведуть антиукраїнську, антиконституційну діяльність.</p>
Середній	<p>Усвідомлює свою належність до українського народу, виявляє зацікавленість і повагу до його історії. Хотів(ла) б працювати в ім'я розвою свого народу, його майбутнього. Національні інтереси українського народу сприймає з розумінням і вболіває за їх втілення. Властиве почуття національної меншовартості.</p>
Низький	<p>Почуття національної гідності не відоме. Вважає себе причетним(ною) до української нації, але гордості від цього не відчуває. Відсутні патріотичні почуття, характеризує себе інтернаціоналістом. Байдуже ставиться до фактів наруги над гідністю рідного народу. Наявний «хохлацький синдром». Не сприймає і засуджує національну ідею. Майбутнє свого народу бачить в союзі з іншими державами.</p>

Одним із засобів виявлення рівня сформованості національної самосвідомості є анкетування. А.Фасоля наводить зразки можливих запитань.

- У чому, на твою думку, повинна проявлятися приналежність до певної нації (потрібно підкреслити): а) записі у паспорті; б) у рисах обличчя; в) у знанні мови, історії, культури; г) у

спільності релігії; д) у проживанні на спільній території; е) інше.

2. Чи відчуваєш ти себе членом своєї національної спільності? У чому це проявляється?

3. Що таке національний характер: а) риси характеру, притаманні представникам певної нації; б) риси характеру, притаманні жителям певної країни; в) інше. [138, 60]

Автори публікацій вказують також на засоби формування національної свідомості, «з-поміж яких надзвичайно актуальними у сучасних умовах ...є: 1) історія минулого нашого народу; 2) рідна мова; 3) народознавство; 4) художньо-поетична література; 5) гуманістичне виховання» [139, 6]. Найважливішим засобом у формуванні національної самосвідомості вважають мову, зокрема українську [140; 141; 142]. Особливого значення у цьому процесі набуває такий навчальний предмет, як українознавство.

О.Музальов зазначає: «Якщо окремі науки вивчають соціально-політичні й культурно-географічні утворення України, то українознавство, спираючись на досягнення цих наук, на якісно вищому рівні виробляє нові знання, є теоретичною, методологічною основою щодо інших наук про Україну» [143, 221]. Вивчення української літератури, зокрема художній аналіз поетичних текстів та літературний пейзаж, сприяє вихованню національної самосвідомості особистості [144].

Педагоги вказують на те, що виховну функцію виконують не лише предмети шкільних курсів, а й позашкільні заклади. Формувати національну самосвідомість школярів засобами природничо-екологічного виховання пропонує П.Щербань. У зв'язку з цим, «системі освіти слід відновити різноманітні форми організації діяльності учнів: зелені патрулі, шкільні

лісництва, загони для боротьби з ерозією ґрунтів, голубі патрулі, свята «Місячник лісу й саду», «День птахів», «Свято квітів» тощо» [145, 26].

Важливу роль позашкільних закладів в загальній системі неперервного процесу національного виховання підкреслює А.Ращенко. Діяльність гуртків повинна будуватись таким чином, «щоб якнайширше ознайомлювати дітей з історією рідного краю, національною символікою, народними ремеслами, традиціями, обрядами і т. ін.» [146, 18].

Узагальнивши думки авторів 20 публікацій щодо формування національної самосвідомості, можна зробити висновок: національна самосвідомість – складне й багатогранне утворення людської суб'єктивності, що є самоусвідомленням причетності до народу, нації, етносу й спонукає особистість до національного самовизначення; її формування – це складний процес у навчально-виховній діяльності освітніх закладів. Засобами формування національної самосвідомості виступають рідна мова, універсальний предмет українознавство тощо. Авторами публікації цієї умовно тематичної групи розроблено критерії та рівні сформованості національної самосвідомості, які стануть доцільними у практичній діяльності вчителів та вихователів.

2.3.4. Система цінностей, виховний ідеал та національний характер

Проблема виховного ідеалу та система загальнолюдських та національних цінностей обґрунтовуються у журнальних матеріалах.

Основу життєдіяльності людини становлять цінності або історичні утворення, способи зв'язку свідомості і буття, людини і світу. У сучасному розумінні

цінності – це ідеї, норми, процеси, відносини матеріального і духовного порядку, які мають задовольняти певні потреби людей. «Існування та функціонування цінностей пов'язані з особливою здатністю людської свідомості – відображати та фіксувати значення тих чи тих духовних або матеріальних, реальних або уявних об'єктів для задоволення потреб людини, реалізації її інтересів» [147, 35]. Іншими словами, цінностями є моральні основи для поведінки. Кожній особі притаманна своя специфічна ієрархія цих цінностей, які виступають зв'язуючою ланкою індивідуального і суспільного життя. Особистісні цінності відображаються у свідомості у формі ціннісних орієнтацій – найважливіших елементів внутрішньої структури особи, закріплені життєвим досвідом індивіда, всією сукупністю його переживань і відмежовують значимі від неістотних, не значимих. Таким чином, система цінностей визначає сутність як людини, так і певної спільноти, направленість їхніх дій і вчинків.

Дослідники сучасної аксіології вказують на ціннісно-орієнтаційну кризу в українському суспільстві. Л.Чупрій пише: «Складна економічна та політична ситуація ускладнює соціальні проблеми. Небезпечною є культурна криза, яка спричинює духовну деградацію суспільства, розмивання ціннісних орієнтирів і моральний занепад» [148, 23]. Продовжуючи думку попередника, Т.Бутківська підкреслює факт спрощення системи духовно-ціннісних орієнтацій суспільства в цілому. Вона зазначає: «Найбільш значущими орієнтирами сьогодні є екзистенціальні та вітальні потреби, що являють собою задоволення елементарних потреб існування і виживання. Соціальні та духовні орієнтації недостатньо актуалізовані і займають невисокі місця у структурі цінностей» [149, 36]. Тому в цих умовах дуже важливою є активізація зусиль з

підвищення духовного рівня українського народу, формування у нього стійкої системи глибоких морально-духовних цінностей, оскільки саме вони складають основу мотиваційної сфери як особистості, так і суспільства в цілому.

Вчені поділяють цінності на національні та загальнолюдські. Останні І.Підласий визначає як ті, що «не пов'язують ні з конкретним суспільством, ні з культурою, ні навіть з конкретним історичним періодом» [150, 5]. Під пріоритетними загальнолюдськими цінностями розуміють самоцінність людини і людського життя, любов, сім'ю, дітей, щастя, волю, рівність, справедливість, мир. На думку Ж.Омельченко, «такі якості особистості, як совісність, честь, жалісливість, співчуття, милосердя, гуманність, миролюбність, взаємодопомога, почуття власної гідності також вважаються загальнолюдськими цінностями» [151, 189]. Вони не виникають спонтанно, а передаються через традиції, звичаї, побут, мораль, спосіб життя, а також через моральний та творчий досвід людей.

Можна припустити, що національними є ті цінності, які притаманні певній нації, відображають рівень її культурного та духовного розвитку.

Власну систему цінностей запропонував О.Вишневський. Схематично ієрархію цінностей показано так: людина – родина – громада – нація (держава) – вселюдство. Кожна з цих ланок виробляє для себе певну групу цінностей:

1. Абсолютні вічні – мають універсальне значення та необмежену сферу застосування і носять загальнолюдський характер (Доброта, Правда, Любов, Чесність, Гідність, Краса, Мудрість, Справедливість и т.п.)

2. Національні – є значущими для одного народу і не завжди поділяються іншими народами. Наприклад, почуття націоналізму зрозуміле і близьке лише

поневолею народам і чуже тим, які ніколи не втрачали своєї незалежності. До цієї групи цінностей відносяться такі поняття, як патріотизм, почуття національної гідності, історична пам'ять тощо.

3. Громадянські – ґрунтуються на визначенні рівності людей і знаходять своє застосування в демократичних суспільствах та в житті громад, які визначають принципи демократії. Це поняття прав і свобод людини, ідеї соціальної гармонії, повага до закону тощо. Їх антиподами є проповіді расизму, класової ненависті тощо.

4. Сімейні – моральні основи життя сім'ї: стосунки поколінь, закони подружньої вірності, піклування про дітей та про інших членів сім'ї, пам'ять про предків тощо.

5. Цінності особистого життя – мають значення щонайперше для самої людини, визначають риси її характеру, поведінку, напрям зусиль, її господарський успіх, стиль тривалого життя і т.д. [152, 12].

Всі рівні системи взаємопов'язані, гармонія між ними приведе до розуміння в суспільстві. Є, принаймні, 2 підходи до аналізу ієрархії цінностей. З одного боку, ця система стосується життя окремої взятої людини – духовного, громадського, родинного – і вказує на різні сфери її самореалізації. Піднімаючись з одного рівня на інший, людина визначає свої моральні обов'язки щодо себе, власної сім'ї, громади, до якої належить, щодо своєї нації, нарешті, щодо всякої іншої людини. З другого боку, вся ієрархія відображає взаємодію загального і конкретного. Відповідно, національне – включає віру в абсолютні ідеали, громадянське – втілює в собі національне і загальнолюдське, сімейні вартості – синтезують також громадське, національне та загальнолюдське. Рівень особистих цінностей відображає фактично цінності всіх рівнів і на них орієнтується.

Нині для українського суспільства є актуальними демократичні цінності. Розвиток демократичної правової держави можливий лише за стабільного громадянського суспільства. Вищою цінністю в ієрархії демократичних цінностей є особистість, її свобода і права. Орієнтація ж особистості на державу як на цінність, тобто на об'єкт, що має значення для задоволення її різноманітних потреб є, з погляду аксіології, громадянськістю. «З позиції соціальної психології громадянськість можна визначити як різновид базової соціальної установки, суть якої полягає у готовності особистості свідомо приймати і відповідально, добровільно (а не з примусу) виконувати закони й вимоги своєї держави» [153, 155]. Громадянськість – інтегральна ціннісна орієнтація. Дуже важливо, щоб кожна особистість ідентифікувала себе з Українською державою в цілому. Така орієнтація сприяє тому, що інші вартісні уявлення ніби об'єднуються навколо неї і створюють єдину систему.

Однак О.Вишневецький виступає за гармонізацію в ієрархії цінностей. «Так акцентування лише вершини ієрархії – ідеалів добра – веде до самоізоляції людини..., орієнтація лише на національні цінності зумовлює формування національної чванливості..., надмірна увага до громадянських цінностей (до прав і свобод) сприятиме розвитку сухого, бездуховного практицизму в стосунках людей. Нарешті, неадекватне випинання сімейних чи особистих цінностей породжує сімейну кастовість, чванливість, індивідуалізм» [154, 13].

Виховання у школі повинно йти шляхом від особистого до загального, від нижчого до вищого рівня системи цінностей, при цьому слід пам'ятати, що важливими є всі рівні системи цінностей в однаковій мірі. Підтримуючи цю думку, І.Лебідь пропонує «розглядати виховний процес у загальноосвітній школі в аксіологічній площині, як творення цінностей» [155, 16]. Основним

принципом має бути творення добра на благо нації та держави. За таких умов гармонійно розвинена особистість, вихована на національному, буде відкритою і для загальнолюдського, планетарного.

Основою ціннісної орієнтації особистості є ідеал. Його виникнення і формування пов'язані зі здатністю свідомості ставити перед собою певну мету. Відсутність ідеалу називають причиною багатьох вад суспільно-політичного та культурного життя українців. В ідеалі реалізується прагнення поєднати бажане, потрібне з досконалим. Він є цінністю, бо відображає майбутнє з точки зору досконалості його основних характеристик, з якими порівнюється нинішній стан речей. В ідеалі сполучаються мрії про майбутнє народу, у ньому відображаються його інтереси та переконання.

Ідеал є центральним компонентом світогляду людини, який визначає спрямованість її духовної орієнтації, пріоритети діяльності. Тому формування ідеалу є дуже важливим для сучасної національної освіти. Будь-яке виховання, а тим більше національне, – це творення ідеалів. Г.Ващенко зазначав, що «виховний ідеал того чи того народу залежить від його державного устрою, світогляду, релігії й моралі, від рівня розвитку культури, від його національних властивостей» [156, 11].

На сьогоднішній день у педагогічній науці зроблено спроби визначення виховного ідеалу. На думку Г.Софінської, «взірцем для виховання мусить бути господар, якого народна виховна традиція наділила кращими рисами: це людина морально здорова, тісно пов'язана зі своєю землею, любить і вміє на ній працювати, піклується про розквіт природи, уміє з нею співдіяти; у неї розвинені родинні почуття, вона дбає про продовження свого роду; це людина творча; вона не

зупиниться на досягнутому, відчуває гостру потребу в красі і примножує її своєю працею» [157, 93].

Більш загальне визначення подає І.Підласий: «Нашим виховним ідеалом на ХХІ ст. є Людина, а для неї: Любов, Доброта, Справедливість, Пізнання Бога і себе, Воля, Здоров'я, Родина» [158, 13].

Побудова національної освіти безпосередньо пов'язана із суспільним ідеалом. Виховання передбачає включення ідеалу в структуру світогляду особистості. Він має бути вищим орієнтиром усіх проміжних цілей педагогічної діяльності. Будь-яке виховання – це творення ідеалів і використання їх.

Отже, необхідною умовою духовного, культурного, економічного піднесення нашого народу є утвердження в українській національній школі такого ідеалу, який ґрунтувався б на пріоритеті особистості як основної суспільної цінності і вирішальної рушійної сили будь-яких процесів у суспільстві. Зрозуміло, що ідеал національної школи – це завжди національний ідеал в ракурсі навчально-виховних завдань.

Національний ідеал – одне із старих істотних утворень національного характеру. Характер нації утворюють два складні психічні блоки: система диспозицій (відношень, ставлень) до світу і до себе. Історична доля українського народу позначилася і на формуванні національного характеру. В.Москалець пише: «В українців утвердилось підсвідоме і свідоме сподівання, що національне, соціальне, політичне, економічне, релігійне звільнення прийде ззовні» [159, 51]. Природно, що страждання, яких завдавали вороги, породжували не лише сподівання на правду, а бажання помститися. За неспроможності активно діяти це викликає посилену діяльність фантазії, тому українці – народ емоційний. На думку В.Москальця, «свої інтровертивні духовно-моральні

пошуки український народ пов'язував з християнськими моральними цінностями – любов'ю до ближніх, богообраністю страждальців, що було співзвучним його очікуванню правди» [160, 51]. Духовне самовдосконалення не чуже українській душі. Українському характерові притаманна надмірна емоційність, яка стимулювалася стражданнями, муками. Разом з тим страждання є найсильнішим чинником, який повертає до християнства. В українському національному характері переважав індивідуалізм, що яскраво виявився у способі життя козацтва, яке розуміло спільноту як кращий засіб досягнення поставленої мети, але за кожним залишалось право вибору.

Власний погляд на український національний характер висловлює

Г.Бійчук. Поряд з таким позитивними рисами, як працелюбність, щирість, ліризм, щедрість, гостинність, правдивість, релігійність, любов до рідної землі, автор визнає і «одну з найнегативніших його вад – слабку волю» [161, 126]. Досвід показує, що без вольових зусиль прагнення, мрії так і залишаються нездійсненими. Тому дослідники українського національного характеру зазначають, що для побудови Української держави потрібне перевиховання української нації як спільності. Робота закладів освіти має бути побудована таким чином, щоб посилювати позитивні риси українського національного характеру і послаблювати негативні. У багатоманітній діяльності, спрямованій на духовне піднесення нашого народу, необхідно спиратись на це підґрунтя.

Таким чином, аналіз 18 публікацій цієї тематичної групи дозволяє зробити такі висновки: українська педагогічна думка має власну систему цінностей, яка являє собою певну ієрархію (від особистого до

загальнолюдського, планетарного); основою ціннісної орієнтації є ідеал, який вважається найбільш бажаним, потрібним та досконалим; окреслення ідеалу неможливе без врахування національного характеру як сукупності психологічно-ментальних та поведінкових ознак, особливостей, притаманних певній етнонаціональній спільноті; виховання у вітчизняній системі освіти передбачає творення суспільного ідеалу з обов'язковим урахуванням позитивних та негативних рис українського національного характеру.

2.3.5 Особливості української етнопедагогіки

Наукою і багатомісячною практикою переконливо доведено, що українська школа справді національна тоді, коли ґрунтується на українській національній системі впливу на формування особистості.

Етнопедагогіка (або народна педагогіка) – це наука про досвід народу у справі виховання молоді, про його педагогічні погляди, наука про педагогіку побуту, сім'ї. «Предметом етнопедагогіки є досвід навчання й виховання дітей, накопичений конкретним етносом за тривалий час його існування» [162, 116]. Безумовно, використання накопиченого українським народом досвіду у вихованні є цінним джерелом для відродження й становлення національного виховання, оскільки воно відповідає українській вдачі, менталітетові, особливостям національного характеру.

Успіх використання цього досвіду в сучасних умовах залежить від ретельного врахування її специфічних особливостей, які полягають у наступному.

Перше. На відміну від офіційної, народна педагогіка виключає колективні форми виховання, акцентуючи увагу на його індивідуалізації. Не випадково

навіть вік дитини в етнопедагогіці визначається не кількістю років, а тим, що дитина може і вмє робити своїми руками. О.Будник вказує на те, що «господарське виховання в народній педагогіці носило свідомий характер і зводилось до привчання дітей з 5-6-річного віку до праці» [163, 116]. Дорослі залучали їх до різних видів трудової діяльності. Як засвідчують наукові дослідження, діти були зайняті у 85 видах господарськи-побутової праці, не беручи до уваги поле, сад, город. У традиційній українській сім'ї панувала думка: все, що роблять дорослі, різною мірою можуть виконувати діти. М.Стельмахович підкреслює, що хлопчика 7-8 років називали «пастушком», а пасли діти спочатку гусей, потім овець, кіз, корів і коней. Про юнака віком 16 років казали: «Вже, слава Богу, косар». Таке раннє залучення дітей до господарської роботи давало їм можливість відчутти життєву необхідність щоденної праці, потребу сім'ї в їх допомозі та, безперечно, відповідальність за роботу.

Друге. У народній педагогіці проглядається ідея розвитку природних задатків дітей із раннього віку. Як правило, діти продовжували справу батьків. І в цьому є певна логіка, оскільки майстерність у будь-якій справі вдосконалювалася з кожним поколінням, бо дитина виростала в атмосфері певної професійної здатності. Наприклад, батько-хлібороб повчав свого сина, що хліборобство – найголовніша професія на землі. Доводив це не на словах, а ділом, коли брав хлопчика в поле, показував, як сіяти гречку, овес. Так виховувались цілі професійно-виробничі династії хліборобів, пасічників, теслярів, бондарів, ковалів тощо.

Універсальною особливістю етнопедагогіки є те, що вона ефективно використовує два головних напрями спрямованості дитини – наслідування діяльності дорослих і прагнення до пізнання оточуючого світу.

Третє. У народній педагогіці для норм традиційної моралі немає вікової диференціації: єдиним диференціатором норм поведінки була відмінність статей, що визначала різні напрями соціалізації індивіда.

Четверте. У сучасній шкільній практиці діада «навчання – виховання» доповнена третьою складовою – «контроль». Етнопедагогіка в цьому напрямі абсолютно гармонійна, оскільки не передбачає тотального контролю за активністю зростаючої особистості, певні обмеження щодо її поведінки та діяльності не мають директивного вираження.

На думку О.Будник, мета як ідеальне відображення кінцевого результату виховання споконвіку в українській етнопедагогіці зводилась до плекання здорової, доброї, розумної та працьовитої людини, а головним критерієм її вихованості слугувала повсякденна поведінка та діяльність.

До проблеми виховного ідеалу в українській народній педагогіці звернувся М.Стельмахович. Таким ідеалом, на його думку, є «людина праці, шляхетна в поведженні й свідома своєї людської та національної гідності» [164, 2]. Образ досконалої особи українця створювався впродовж багатьох віків українського народною педагогікою. Починаючи з XV ст., ідеалом довершеної людини, зазначає вчений, стає образ українського козака, який надалі знайшов своє продовження й розвиток в образах українського січового стрільця, воїна УПА, самовідданого борця за самостійну Українську державу. Типовими рисами їх є: вірність службовому обов'язку, відвага, загартованість витривалість, вільнолюбство, здатність до переборення труднощів, незалежність натури, лицарська гідність, порядність, непокірність, невибагливість, військова вправність. Тому, «саме козак є тією досконалою

людиною, на яку впродовж ряду віків орієнтується у вихованні дітей та молоді українська народна педагогіка» [165, 3]. Можна засвідчити, що виховний ідеал української народної педагогіки в основі своїй цілком самобутній, бо зародився, виріс і зміцнів на власному національному ґрунті, на засадах української народності, творчо увібравши в собі провідні елементи християнства й загальноєвропейської культури.

Сьогодні дослідники української етнопедагогіки звертають увагу на її невід'ємну частину, феноменальне явище – козацьку педагогіку, «яка формує у дітей і молоді синівську любов до рідної мови, культури, землі, народу, Батьківщини, виховує в них незламну силу волі й духу, високу лицарську мораль, духовність» [166, 47]. Сутність козацької педагогіки полягає у системі знань про закономірності формування світоглядних позицій українця, збагачення підростаючих поколінь інформацією про здоровий спосіб життя, норми взаємостосунків, а також процес самовдосконалення, самоосвіти. Виховання на засадах козацької педагогіки має три аспекти, що передбачають формування високих моральних якостей, фізичний розвиток та культурологічне виховання дітей та молоді. Вітчизняні науковці висвітлюють різні аспекти козацького виховання, однак всі вони дотримуються єдиної думки: козацтво стало найдосконалішою формою вияву генетично закодованих здібностей і можливостей нашого народу, тому підкреслюють вагоме значення козацької педагогіки у сучасному національному вихованні дітей і молоді.

Гідним продовженням духу козацького роду є діяльність дитячо-юнацьких організацій «Чайка», «Козацьке братство», «Джура», «Січ», «Пласт», «Сокіл», які створені для об'єднання й виховання молоді відповідно до принципів народної козацької педагогіки.

Проте не всі особливості етнопедагогіки українського народу можна і слід використовувати у сучасних умовах. Нині відчувається розгалуженість цілей у вихованні, його завдань, змісту діяльності сімей, що проживають у містах, порівняно з життям родини в сільській місцевості. Урбанізація призводить до скорочення сусідських зв'язків, малодітності, відсутності сезонно-польових робіт, широкої інформативності. У селах залишається обов'язковість господарсько-трудова робіт на городі, подвір'ї, у саду, догляд за домашньою худобою, менший обсяг інформації і, врешті-решт, повільніший ритм життя. Отже, у сільській місцевості й нині є більш сприятливі умови для практичного використання етнопедагогічних ідей у плеканні традиційних ціннісних орієнтацій у дітей, зокрема господарності. У зв'язку з цим, О.Будник підкреслює: «Як бачимо, реально оцінюючи ситуацію та ті негативні тенденції, що, на жаль, мають місце в сучасній практиці використання народної педагогіки, варто ретельно виокремити з цієї «скарбниці» саме ті ідеї, які придатні для «перенесення» в навчально-виховний процес освітніх установ. Водночас прогресивні набутки української етнопедагогіки потребують глибокого осучаснення з тим, щоб вони яскраво відображали елементи духовної і матеріальної культури сьогодення» [167, 118].

Прогресивним кроком у цьому напрямку є розробка «Концепції школи нової генерації – української національної школи-родини», яка здійснена науковцями Інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка під керівництвом його директора, академіка Академії наук вищої школи П.Кононенка. Українська національна школа-родина – це не лише новий тип школи, це насамперед новий підхід до освіти. Школа нового українознавчого типу створює умови

для взаєморозкриття добрих починань батьків, учителів, друзів школи, а також акцентує увагу на тому доброму, талановитому, що є в кожній дитині. Така школа дає змогу кожному вихованцеві реалізувати себе, а вчителі допоможуть, щоб талант учня був помічений.

Т.Усатенко виділяє «першорядні вартості, що сягають до універсалій і є основою функціонування школи нового типу» [168, 9]. До них відносять:

- дитина – вчитель – батьки – держава, інші люди, що беруть участь у функціонуванні школи;
- спілкування з природою, довкіллям, людиною;
- звичаєвість: традиції, свята, звичаї, обряди, побут;
- спів, рух, харчування, ритми, колір, звук;
- будівля, обійстя.

Особливо актуальною є концепція школи-родини у ланці початкової освіти. Дітям початкових класів школа, яка нагадує сім'ю, особливо імponує. У процесі навчання та виховання в ній по суті стають відсутніми «пороги» між сім'єю і школою.

Проблему сімейної педагогіки у спадщині В.Сухомлинського досліджував Л.Лазарук. На його думку, видатний вчений надавав сім'ї ключову роль у формуванні та розвитку дитячої особистості, бо «сімейне середовище зберігає, утверджує і водночас формує ціннісно-смыслову сферу дитячої особистості на основі прийняття останньою соціально значущих норм, переконань та ідеалів» [169, 3]. Зі вступом дитини до школи виховні впливи сім'ї поглиблюються і посилюються цілеспрямованими педагогічними впливами. В. Сухомлинський обґрунтовує необхідність дотримання єдиних вимог сім'ї та школи до виховного процесу, вбачаючи в цьому важливу умову аксіогенезу школяра. Розглядаючи процес виховання людини як свідоме засвоєння нею етичних, естетичних, духовних цінностей нації і людства в цілому, великий

педагог пропонує систему роботи з батьками, яка передбачає кілька етапів. Перший – організація дружнього, цілеспрямованого батьківського колективу на основі спільних інтересів – виховання дитини. Наступний етап – педагогічна просвіта батьків: лекції і бесіди у педагогічній школі просвітницького характеру. Для глибоких роздумів про помилки і прорахунки у вихованні застосовуються індивідуальні форми роботи з сім'єю, а також систематична організація конференцій, присвячених актуальним питанням навчально-виховної роботи, яка починається з молодшої школи.

М.Стельмахович та І.Червінська вважають, що «вчителі початкових класів спільно з батьками мають змогу не просто «зв'язувати» школу з сім'єю чи сім'ю зі школою, як до тепер бувало, а забезпечувати повну гармонію у їх навчально-виховній взаємодії» [170, 11]. Це можливо за умов, коли діти зростають у міцній, здоровій і щасливій сім'ї, а в школі домінує доброзичлива атмосфера щирих, теплих, лагідних родинних взаємин. У такому разі стосунки між учителями й учнями стають як між дітьми і батьками, а стосунки між учнями як між братами й сестрами. Водночас утверджується життєвий оптимізм, радість перебування серед однокласників, потяг до успішного навчання і чемної поведінки з виявом добра і милосердя у ставленні до ближнього, віри, надії і любові. «Єдність у сім'ї, базована на кровній і свояцькій спорідненості, згуртованість у школі, викликана спільністю навчальних інтересів, оволодінням грамотністю, здобуттям нових знань і глибшим пізнанням навколишнього світу й самого себе, виливаються у єдність українського народу, нації загалом» [171, 11].

Етнопедагогічна основа української національної школи-родини будується на широкому використанні всіх компонентів навчально-виховної мудрості нашого народу,

а саме: українських народних – родинознавства (фамілістики), дитинознавства (педології), домашнього (хатнього) виховання, дидактики, деонтології, педагогіки народного календаря, козацької педагогіки, педагогіки опіки тощо.

Культивування школи-родини аж ніяк не передбачає ігнорувань їх специфічних рис. Адже педагогіка родини і педагогіка школи мають свої особливості. Важливо згармонізувати їх взаємодію у виховних впливах учителів, батьків і матерів, братів і сестер, дитячих і молодіжних об'єднань, людей старшого покоління – дідусів і бабусь, родичів, свояків, сусідів, ровесників, природи, побуту, культурно-освітніх установ, літератури, мистецтва, науки, держави, засобів масової інформації.

«Побудована на такому фундаменті школа відповідає національним рисам української дитини, її ментальності, що здатні забезпечити найвищий злет її тілесного, розумового, духовно-морального, господарсько-трудоного й естетичного розвитку» [172, 12].

Українська національна школа-родина зорієнтована на принципово нове розуміння освіти, що виходить із завдань формування громадянина України, котрий житиме за принципами нової культурно-інформаційної стратегії й адаптуватиметься до нових базисних засад суспільства. Нині важливо підготувати людину до розуміння завдань і проблем, які стоять перед світовим співтовариством, перед країною, регіоном, містом, конкретною людиною, і навчитися розв'язувати їх. І надважливо – вчити вирішувати конкретні проблеми конкретної людини, як дорослої, так і дитини, школяра.

Отже, на основі аналізу 8 журнальних матеріалів цієї тематичної групи можна зробити висновок: українська народна педагогіка є джерелом для розвитку національної

системи виховання; не всі елементи етнопедагогіки можна використовувати зараз, а лише ті, які відповідають вимогам сьогодення; вона є методологічною основою нового типу школи – школи-родини.

2.3.6. Засоби національного виховання

Цій тематиці присвячено 35 публікацій науково-педагогічних журналів. Школа є провідною ланкою всього навчально-виховного процесу молоді. Це вже неодноразово наголошувалось при аналізі публікацій інших умовних тематичних груп. При цьому варто згадати про вікові особливості школярів. Вченими доведено, що вже у 6-7 років дитина отримує перші відомості про етнічну приналежність, а у 8-9 років – уже чітко ідентифікує себе зі своєю етнічною групою на основі національності батьків, місця проживання, рідної мови, культури тощо. Приблизно в цей час пробуджуються національні почуття, а в 10-11 років національна самосвідомість формується вже в повному обсязі. Зрозуміло, що ці періоди життя діти проводять у шкільних закладах освіти, від змісту навчання та виховання яких залежить формування таких національних рис, як патріотизм, громадянськість, національна свідомість. Зародження і розвиток цих почуттів у школярів визначає майбутнє всієї української нації та Української держави.

Школярі отримують відомості про оточуючий світ через систему знань, тобто актуальним є питання про зміст навчальних дисциплін. Особливу роль у вихованні національно зорієнтованої молоді відіграють дисципліни гуманітарного циклу. М.Стельмахович зазначає: «Звичайно, немає окремо, скажімо, національної хімії, фізики, математики, біології чи кібернетики. Зате національними є ті науки, що стосуються етносу, природи,

екології, мови, фольклору, історії, держави, матеріальної і духовної культури, географії, виховання, громадського устрою, побуту, літератури, філології, релігії, права, війська, міжнародних відносин, ментальності (склад розуму, самобутнього способу мислення та світосприймання)» [173, 10].

Вже говорилося про важливість шкільного курсу українознавства, який «має бути не просто складовою частиною кожної дисципліни, а стрижнем усієї навчальної та виховної роботи в школі» [174, 85]. Інтегрований курс українознавства, на думку В.Довбищенка та О.Ковальчука, включає:

- мистецтво слова (український фольклор, література);
- музика і співи (українські народні пісні);
- образотворче мистецтво (українське народне та професійне малярство);
- художня праця (народні ремесла, писанкарство, розпис, вишивка);
- українські народні танці, театралізовані дійства (обряди, зустрічі весни, купальські, обжинки).

Такий курс слід впроваджувати в початковій школі, де естетичний розвиток дитини має здійснюватись, насамперед, засобами народного мистецтва та різноманітних видів усної народної творчості.

У середній школі національна свідомість учнів формується дещо на інших засадах, ніж у початковій. Чільне місце повинні зайняти такі предмети, як історія України та культура українського народу.

Особливого значення у вихованні національно-свідомої молоді, за переконанням С.Єрмоленко, набуває вивчення української мови. У такому разі йдеться про поняття «національно-мовна свідомість», яке складається з таких компонентів:

- а) мова як національна самоідентифікація особистості (цей показник виявляється не завжди чинним);
 - б) мова як картина світу, як відбиття природного стану існування її носіїв;
 - в) мова як просторовий і часовий вимір національної культури;
 - г) мова як видимий, наочний знак і універсальний засіб єдності етносу
- [175, 10].

Мовну особистість формує мовне середовище. Брак такого середовища не дає змоги індивіду випробувати практично володіння механізмом мови, довести його до автоматизму. На думку С.Єрмоленко, у сучасному світі українській мовній особистості доводиться долати (особливо у східних і південних містах України) комплекс «білої ворони». Причиною є сприйняття української мови як сільської або як мови, налаштованої для передачі, творення гумору. Засобом запобігання такого ставлення до української мови є етимологія, вважає А. Мовчун. Етимологія (наука про походження слова) допоможе вчителю «в оптимізації навчально-виховного процесу, стати одним із факторів розвитку як пізнавального інтересу до рідної мови, так і зв'язного мовлення учнів» [176, 9]. Для цього дітей у початкових класах слід ознайомити з походженням таких слів, як «країна», «Україна», «столиця», «конституція» тощо, а також запропонувати їм намалювати тризуб, прапор.

Засобом формування національного світогляду є уроки літератури, бо вони мають не лише освітнє, а й виховне завдання. Рідна література, відкриваючись перед учнями новими гранями, є могутнім джерелом, своєрідним генетичним кодом, пам'яттю народу. Вона нерозривно пов'язана з національними і культурними традиціями. Це своєрідний художній літопис українців. Національний тип

особистості виростає на ідеях національної філософії, народних ідеалах, традиціях, звичаях, обрядах, морально-етичних цінностях, які тією чи іншою мірою показані у творах художньої літератури.

Думку про те, що урокам словесності належить важлива роль у формуванні нового українського менталітету висловлює Ю.Бондаренко. Ним створено алгоритм педагогічної діяльності вчителя-словесника для здійснення національного виховання школярів. Наведемо його основні положення:

- формування понять про художньо відтворені суспільно-політичні, духовно-культурні та ментально-психологічні процеси в Україні;
- вироблення ціннісного ставлення до художньої та реальної дійсності;
- прищеплення стійких національно-вартісних переконань, моральних принципів, ідеалів [177, 23].

На переконання Ю.Бондаренка, патріотичне виховання на уроках словесності має здійснюватися на основі проблемного вивчення текстів, де однією з ідейно-тематичних доміант є активна і пасивна настанови до національного відродження. Дослідник називає ті твори вітчизняної літератури, які багатоаспектно розкривають проблему таких настанов.

«Одним з найголовніших завдань учителя на уроках мови та літературного читання є формування в учнів поняття батьківщини», – пише М.Вишняк [178, 26]. Аналізуючи підручники «Буквар» (Н.Скрипченко, М. Валушенко, 1998) та «Українська мова» (2-3 кл.) (О. Хорошковська, Г.Охота), автор публікації зазначає: «Учитель нарешті діждався таких підручників, які вигідно відрізняються від попередніх. Вони глибоко змістовні, враховують вікові особливості учнів, дають достатній текстовий та ілюстративний матеріал» [179, 28].

Л.Кисленко пропонує на уроках літератури вводити поняття «рід», бо через відчуття роду і завдяки йому кожна людина приходиться до усвідомлення своєї, єдиної Батьківщини. Цікаво простежити духовний шлях «рід – Батьківщина» на прикладі конкретної письменницької долі. Тому Л.Кисленко дає завдання старшокласникам: намалювати генетичне дерево роду Драгоманових. Виконання такого завдання приведе до розуміння істини: рід і народ є складовими одного духовного ланцюга. Народ є суб'єктом історії, а складається він з родів. Таким чином, кожен член сім'ї (складова роду) відповідає за долю всього народу. Усвідомлення цього є стимулом до усвідомлення школярем себе патріотом рідної Батьківщини.

Усвідомленню поняття «мала батьківщина» сприяє краєзнавчий матеріал. У процесі викладання української мови та літератури Н.Кравченко намагається використати всі можливості, щоб ознайомити учнів з рідною Баришівщиною, її минулим та сучасним, відомими людьми, яких вона дала Україні. Для цього вчитель наводить такі факти: Г.Сковорода відвідував село Березань, що знаходиться у Баришівському районі; Т.Шевченко був у Баришівці у 1846 р.; з 1920-го по 1923-й рік у Баришівці мешкали і працювали такі відомі українські поети, як Микола Зеров, Освальд Бургард (Юрій Клен) та Віктор Петров. Н.Кравченко пише: «У проведенні різноманітних позакласних заходів, пов'язаних з літературою сучасної стародавньої Баришівщини, намагаюсь не обминати творчість письменників – наших земляків: Володимира Дарди, Наталки Білоцерківець, Василя Цілого» [180, 49].

Крім того, вчитель працює над створенням музею «Історія та культура Баришівщини», а залучення до цієї роботи учнів відчутно сприяє національному вихованню

школярів, формує в них високе почуття патріотизму, національну гордість за минуле і сучасне рідної землі.

На уроках літератури треба приділяти особливу увагу літературному пейзажу вважає Т.Дятленко. Невід'ємною рисою української ментальності є розуміння українським народом краси природи. Письменники як представники рідного народу змальовують ті куточки природи, які найкраще знають, тому можна говорити про т. зв. типовий пейзаж у творчості митця. Т. Дятленко наголошує на тому, що митці творять національний пейзаж, хоча сама по собі природа не є національною. Вона як об'єктивно-історична дійсність ділиться на регіони, а вже в суб'єктивному сприйнятті людини пейзаж стає національним. «Отже, зміст, форма, частота появи в тексті, функціональне призначення пейзажу повністю залежить від автора, від особливостей його світосприймання, від ідейно-художнього задуму твору» [181, 10]. Вивчення пейзажу слід спрямувати до відображення світогляду автора, а через нього до вивчення філософії життя українського народу.

Про необхідність реалізувати національний компонент освіти у курсі іноземної мови говорять Л.Білас та Л.Токар. Автори вважають за доцільне використання навчального матеріалу українознавчого характеру (інформаційні тексти, дидактичні завдання, навчальні ситуації тощо) у курсі іноземної мови (англійської). Завдяки цьому виконуються два важливих завдання: «1) забезпечується компаративний підхід до викладання іноземної мови, суть якого полягає в умінні учня проводити мовні паралелі, аналізувати, зіставляти та порівнювати явища та реалії іншомовної культури з рідною...; 2) навчальний матеріал наповнюється образами та символікою української культури...» [182, 35].

Крім предметів гуманітарного циклу, національні почуття виховують дисципліни естетичного напрямку, зокрема музика. На цьому наголошує В.Петренко: «Кожне звернення до музичної спадщини як частини культури свого народу сприяє культурному піднесенню держави і нації» [183, 28]. Доцільними у національно-патріотичному вихованні молодших школярів є музичні ігри, конкурси щедрівників, колядників, виконавців стрілецької, козацької, повстанської пісні. Це викликає інтерес до історії рідного краю, формує відданого патріота.

Образотворче мистецтво як засіб національного виховання розглядають Н.Авер'янова та Г.Сухорукова. Вивчення творчої діяльності українських художників другої половини XIX – початку XX ст., які звертались до історичного жанру, сприяє ознайомленню з українським колоритом, пейзажем, одягом тощо. Художнім засобом національного виховання старших дошкільнят, на думку Г.Сухорукової, може бути українська народна казка, «якщо органічно поєднувати художнє сприймання тексту та ілюстрацій до неї з відтворенням дітьми своїх вражень у власній образотворчій діяльності» [184, 13].

Зацікавити школярів історією, традиціями, звичаями українського народу можна і у позакласній роботі. Система позакласної роботи включає різноманітні гуртки, наприклад, вишивки, художньої аплікації, бісерування. У процесі відвідування гуртків, школярі знайомляться з матеріальною і духовною культурою своїх пращурів, і, найголовніше, самі залучаються до процесу творення, що веде до самовдоволення результатами діяльності. Екскурсії до музею хліба сприяють, на переконання Л.Манорик, вихованню національно свідомої молоді. А Л.Крамаренко виступає за позитивну роль екологічних експедицій, походів. Під час занять у гуртках

юннатів учні знайомляться із звичаями, обрядами, народними святами, прислів'ями, піснями, в яких втілена багатотисялітня культура і мудрість українського народу.

Якщо у школах педагоги займаються формуванням національних рис у молоді, то у вузах, як правило, лише коригують цей процес. Так, на початку 1996 р. було проведено соціологічне дослідження серед студентської молоді з метою вивчення їхньої думки про роль гуманітарних дисциплін у формуванні патріотичних почуттів. Виявлено, що найвагомим серед цих дисциплін визначили історію (72 % опитаних) та українську мову (25 %), 17 % вказали на релігієзнавство та 10 % – на інші предмети (історія української та світової культури, етики, естетики тощо).

Дослідження було проведено серед польських та українських студентів. Якщо говорити про місце мови у формуванні патріотичних почуттів у студентів й учнів польських навчальних закладів, то там взагалі мовної проблеми немає навіть у тих регіонах, де компактно проживають різні національності. В усіх вузах Польщі навчання проводиться виключно польською мовою. Що ж до українських студентів, то 23,7 % юнаків і дівчат полтавських вузів та Українського аграрного університету вказали на українську мову як чинник формування патріотизму, тоді як студенти Тернопільського медичного інституту – 30 %. Автор публікації, В.Герасимчук, зазначає, що «різниця (6,3 %) відповідей свідчить про те, що менталітет українця Заходу і Центру України поступово, але неухильно просувається вбік українства» [185, 28].

Отже, огляд 35 публікацій цієї тематичної групи показав, що засобами формування національної свідомості та патріотизму є такі предмети шкільного курсу: 1) гуманітарні – українська мова та література, історія

України, географія; 2) естетичного спрямування – музика, образотворче мистецтво, художня праця. Велику роль у цьому процесі відіграють позакласні гуртки, використання краєзнавчого матеріалу, залучення школярів до виготовлення матеріальних цінностей, а також екскурсії та походи.

2.3.7. Становлення ідеї національного виховання

В окрему групу виділені ті матеріали, які стосуються історії становлення ідеї національного виховання, яке відбувалось у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Аналіз статей цієї тематичної групи здійснений у хронологічному порядку, оскільки період становлення національного виховання починається з ІХ століття у Київській Русі і пов'язується з утвердженням державності. Дослідженню педагогічної думки щодо патріотичного виховання того періоду і до наших днів присвячено журнальні матеріали О.Коркішко. Автор визначає роль козацької педагогіки як високоефективної системи ідей, принципів, засобів, форм і методів впливу на підростаючі покоління. На думку О.Коркішко, козацька педагогіка «формувала стійкі когорти захисників Батьківщини, численні полки лицарів Гідності і Честі, Свободи і Слави України» [186, 73]. Особливу роль у становленні патріотичного виховання дослідниця відводить братським школам, які давали учням знання рідною мовою, виховували їх у національному дусі на кращих традиціях українського народу і християнської моралі. Розглянувши розвиток Української держави до ХVІІ століття, автор визначає мету виховання, яка «зводилася до формування людини, для якої боротьба за

благо і процвітання рідної землі збігалася з прагненням до праведного життя» [187, 74].

Друга половина XIX – початок XX ст. характеризується дедалі більшим впливом національно-культурного відродження багатьох народів Європи на пошвавлення шукань у ділянці педагогічної теорії і практики.

Як свідчать історичні джерела, галичани були добре обізнані з передовими ідеями європейської педагогіки. Велику роль при цьому відіграла педагогічна преса, бо вона «поширювала ідеї національного відродження українців» [188, 20]. Це був час, коли починали формуватися уявлення про те, якою має бути школа для українців. Проведений аналіз історичних, філософських, історико-педагогічних джерел дозволив О. Коркішко визначити основні ідеї патріотичного виховання в українській педагогічній теорії та виховній практиці періоду XIX – XX ст. Автор визначає педагогічні погляди на явище національної школи, сутності та змісту патріотичного виховання таких видатних українських вчених, як О.Духнович, К.Ушинський, Б.Грінченко, Г.Ващенко, М.Грушевський, І.Огієнко, С.Русова, Я.Чепіга та інших. Кожен з них зробив свій внесок у розбудову національної школи.

На основі аналізу публікацій 20-30-х рр. XX ст. Б.Ступарик розкриває погляди українських вчених на виховання молоді на основі української національної ідеї. На думку дослідника, завдяки працям К.Ушинського, О.Духновича, Г.Врецьона, І.Франка, Я.Чепіги, С.Русової, І.Ющишина до Першої світової війни «було сформульовано концептуальні засади національної освіти» [189, 166]. Хоча ідея національного виховання розроблялася педагогами всіх українських земель, однак реалізувати їх можна було лише в Галичині, де існували,

хоч і обмежені, свободи, гарантовані австрійською конституцією. У складних умовах переслідування всього національного, коли державну політику було спрямовано на денаціоналізацію українського народу, українські педагоги 20-30-х років свою увагу сконцентрували на розробленні теоретичних основ національного виховання, пошуку шляхів і засобів його здійснення. Основну роль у здійсненні національного виховання відводили школі, а такі навчальні предмети, як «рідна мова, історія власного народу, географія і природні скарби Вітчизни, рідне письменство й наука дадуть велику кількість виховного матеріалу, який, використаний уміло й з усією відповідальністю, стане основою національного виховання» [190, 171].

Головною ознакою національної школи вважав навчання дітей рідною мовою О.Барвінський, чію педагогічну та громадсько-просвітницьку діяльність розглянули Б.Ступарик та Б.Гречин. Вони пишуть: «На особливу увагу заслуговують серії статей О.Барвінського..., в яких він, широко використовуючи твори Коменського, Песталоцці, Гердера та інших учених, обґрунтовано показує велике виховне значення рідної мови» [191, 21]. В обов'язковому навчанні рідною мовою О.Барвінський вбачав чинник національного виховання, збереження й розвитку нації і разом з тим джерело зміцнення держави. У зв'язку з цим, наголошують автори, «Олександр Барвінський вимагає навчання молоді рідною мовою у всіх типах шкіл, розширення їхньої мережі (зокрема фахових, рільничих, промислових), збільшення числа вчителів, видання часописів, підтримання діяльності українських товариств, призначення на високу посаду в міністерстві українця, обізнаного з потребами свого народу та ін.» [192, 22]. Б.Ступарик та Б.Гречин звертають увагу на той факт, що О.Барвінський обстоював

толерантність у взаєминах людей різної національності. Ця особиста позиція відображає основні засади української педагогіки щодо виховання поваги до різних народів і вірувань.

Автори підкреслюють, що О.Барвінський був оптимістом, твердо вірив у добру волю свого народу, у велику роль, яку цьому народові визначено відіграти у світовій історії. «Розгляд педагогічної, громадсько-просвітницької й посольської діяльності О.Барвінського дає підстави стверджувати, що для розбудови національної школи він уважав недостатнім тільки перехід на рідну мову викладання, належало в основу навчально-виховного процесу покласти народознавство (українознавство) як систему знань про Україну і українців, тобто змінити зміст освіти» [193, 25].

Одному із засобів виховання патріотизму присвятили свою статтю Т.Анікіна та Н.Таран. Вони зазначають: «Передумови використання художнього краєзнавства у виховному процесі мають свої витoki, історію становлення та розвитку» [194, 98]. Вперше проголосив принцип краєзнавства основним елементом освіти чеський педагог Я.Коменський у XVII ст.

У другій половині XIX ст. у вітчизняній педагогіці склався важливий напрям – родинознавство як вивчення малої батьківщини. Інтенсивна його розробка пов'язана з іменем К.Ушинського, який теоретично обґрунтував педагогічну цілеспрямованість краєзнавства. Він пропонував увести до навчальних закладів спеціальний предмет – батьківщинознавство.

Суголосними є думки педагога, письменника і просвітителя О.Духновича. У системі його педагогічних поглядів важлива роль відводилася ідеї народного виховання, заснованої на тому, що «закарпатські українці повинні мати школу з рідною

мовою навчання, з вивченням історії культури своєї батьківщини, народної педагогіки» [195, 100].

Велику роль у становленні народної школи відіграли: 1) журнал «Учитель», де обговорювались питання введення у навчальні курси народних шкіл предметів батьківщинознавство (пізнання малої батьківщини) і вітчизнознавство (пізнання усієї Вітчизни); 2) перші підручники українською мовою, серед них «Грамматика» П.Куліша, «Буквар южнорусский» Т.Шевченко, «Українська грамматика» М.Деркача; 3) діяльність педагогів-практиків, зокрема Б.Грінченка, С.Русової, М.Драгоманова. З 1914 р. у педагогічний обіг вводиться термін «краєзнавство». Першими скористалися ним історик-методист В.Уланов та сибірський учений географ В.Маньков, який запропонував розмежувати краєзнавство від батьківщинознавства і обмежити вивчення останнього» [95, 102]. У подальшому розвиток краєзнавства в Україні пов'язують з іменами Д.Багалія, М.Грушевського, Д.Яворницького. З 1923 р. при Академії наук України створюється свій краєзнавчий центр – комісія з краєзнавства, а потім з 1925 р. при Наркомові засновано Всеукраїнський краєзнавчий комітет.

У роки Радянського Союзу розвиток краєзнавчої роботи був призупинений з відомих причин, хоча мали місце певні здобутки, наприклад, один із видів краєзнавства – дитячий туризм – А.Макаренко вважав необхідним у вихованні молоді.

Логічним продовженням у хронологічному порядку є публікації А.Невгодовського та В.Постолатія, оскільки в них йдеться про стан розвитку національних шкіл у 1917-1920 рр. А.Невгодовський пише: «Цікавим, але недостатньо відображеним в історії української культури, української педагогіки видається період 1917-1920 рр., коли якраз відроджувалась, утверджувалась Українська

національна держава. Досить активна громадська діяльність на ниві української культури, пошуки і знахідки освітян-практиків, науковців, увага українських урядів до проблем культури, освіти – все це давало змогу розробити теоретичні засади національної школи, почати впроваджувати ці розробки в українське шкільництво» [197, 65]. Першочерговим завданням, яке стало перед освітянами, було українізація шкіл. Для цього було вироблено концепцію української національної школи, велася активна робота зі створення навчальних програм для початкових і середніх шкіл, укладання українських підручників, посібників, словників, серйозна увага приділялась відкриттю шкіл для національних меншин.

Окрім цього було створено Товариство шкільної освіти, «яке об'єднало найактивніші націонал-демократичні педагогічні сили навколо ідеї розбудови української школи» [97, 28]. З вересня 1917 р. до січня 1919 р. виходив педагогічний журнал Спілки «Вільна українська школа». Систематично відбувалися збори Всеукраїнської Ради, на яких вирішувалися всі термінові освітянські справи, приймалися наукові педагогічні розробки, практичні методичні рекомендації тощо. «Голосував, як правило, І. М. Стешенко, – пише А. Невгодовський, – присутніми були активні члени Ради: науковців С. Русова, О. Дорошкевич, О. Тешенко, Т. Лубенець, Ф. Сушицький та ін.» [199, 66].

Заходи, які були проведені провідними українськими громадсько-політичними діячами, були дуже необхідними та своєчасними, «проте до швидких темпів українізації не була готова російськомовна частина населення», вважає В. Постолатій [200, 29]. Він наводить конкретні приклади опору українізації: відмову вивчення української мови, викладання української літератури для бажаючих на факультативних заняттях.

Незважаючи на всі труднощі, у напружений період 1917-1920 рр. (УНР, гетьманату, Директорії) питання освіти, культури не були забуті, відсунуті на задній план, існувала концепція національної освіти. В основу її було покладено такі основні принципи:

- громадсько-державний характер освіти, коли ініціатором національної школи є не тільки держава, а й батьківська громадськість;
- рівні права усіх громадян незалежно від національності, раси, соціального походження, статі, віросповідання на здобуття загальної освіти;
- навчання дітей здійснювати рідною мовою, вивчення української мови – обов'язкове для учнів будь-якої національної школи;
- різнотипність і диференціація навчальних закладів;
- демократизація усіх сторін шкільного життя, запровадження в освітянську практику виборів керівних органів школи, вчителів та інших працівників школи, використання найдоцільніших варіантів навчальних планів і програм з урахуванням інтересів і можливостей учнів та батьків, найвищим органом управління визнавалась шкільна рада, яка обиралась на демократичних засадах;
- пріоритетний характер фінансування та матеріального забезпечення школи за рахунок фондів освіти, що формувались із різних джерел доходів (місцевого бюджету, вкладів зацікавлених відомств, підприємств, кооперативів, товариств, приватних осіб, благодійних організацій, надходжень за платні послуги школи);

- повна фінансово-господарська самостійність школи і народний характер освітньо-виховної діяльності школи [201, 70].

Ці принципи були методологічними орієнтирами організації національної школи, яка за часів СРСР перетворилася у школу нового змісту, основним завданням котрої було формування нової людини, громадянина, «радянського патріота». Створювалася методична система, яка, по суті, ігнорувала особистість учня – представника будь-якого з етносів радянської імперії. Незважаючи на несприятливі умови для розвитку національної школи, такі дослідники, як О.Коркішко та О.Рега, вказують на ряд позитивних ознак у вихованні підростаючого покоління. Вони звертають увагу на діяльність видатних педагогів В.Сухомлинського та А.Макаренка. О.Коркішко пише: «Розглядаючи різноманітні аспекти комуністичного виховання підростаючого покоління, А.Макаренко керувався принципом зв'язку школи з життям, надавав великого значення ролі суспільно корисної праці в патріотичному вихованні та долученні учнів до соціалістичного будівництва» [202, 62]. А.Макаренку належить ідея «завтрашньої радості», котра ґрунтується на тісному зв'язку особистої радості вихованців з великим соціальним почуттям, яке переростає у високу радість – служіння Батьківщині і народу.

Поняття «патріотизм» як сукупність політичних і моральних ідей, почуттів розглядав В.Сухомлинський. Демократизм спілкування з учнями, відчуття гордості і відповідальності зо своєю Батьківщиною, повага до історичних надбань суспільства, утвердження духовності, поваги до особистості і її розуміння, правдивість і працелюбність, толерантність стосовно культури і традицій інших народів – все це є ті моральні риси особистості, які постійно були у полі зору педагога-

гуманіста. О.Рега зазначає: «Можна стверджувати, що ті ідеї, що мов перли розкидані по сторінках педагогічних творів В.Сухомлинського, знайшли своє місце в «Концепції громадянського виховання» [203, 58].

Отже, зрозуміло, що здобутки української педагогіки періоду Радянського союзу повинні бути творчо використані нині, оскільки педагоги можуть знайти в них ряд цікавих форм і методів у вихованні громадянськості у підростаючого покоління.

Сьогодні, коли йде процес відродження національної школи, ні в кого не викликає сумнівів необхідність вивчення педагогічного досвіду минулого, бо без нього, як відомо, немає майбутнього. У сучасних умовах для українців найголовнішою метою стала побудова власної держави. Для досягнення цієї мети ідеологія виховання має будуватися на основі української національної ідеї, яка, «проголошуючи метою будівництво такої держави, де всім етносам і їхнім членам буде надано всі права й свободи для вільного розвитку, здатна об'єднати для цього волю, розум, і силу всіх громадян, незалежно від їхньої етнічної приналежності» [204, 175].

Таким чином, 10 публікацій цієї тематичної групи демонструють становлення та розвиток ідей народної школи та національного виховання від часів Київської Русі і до наших днів.

Аналіз публікацій за змістом дозволив з'ясувати кількість публікацій, присвячених висвітленню проблеми національного виховання для всіх ланок системи освіти: дошкільна (4,6 %), початкова (14,5 %), середня (73 %) та вища (7,9 %). Отже, найбільша кількість журнальних матеріалів з питання національного виховання за період з 1991 до 2004 рр. написана для середньої ланки освіти. Недостатньо приділяється уваги темі національного

виховання дошкільнят та студентів вищих навчальних закладів.

2.4. Характеристика публікацій за авторами, роками та регіонами

Раніше зазначалося, що загальна кількість публікацій про національне виховання за період з 1991 до 2004 рр. у вітчизняних педагогічних журналах становить 152 матеріали, а кількість авторів, котрі їх написали, – 128. Така розбіжність у цифрах пояснюється тим фактом, що деякі дослідники проблеми національного виховання є авторами кількох публікацій, тобто ними написано ряд статей із цього питання. Такими авторами є: Бібік Н., Гевко О., Гнатюк В., Грушинська І., Завалевський Ю., Кіндрат В., Коркішко О., Крицька Л., Мангура М., Москалець В., Невгодовський А., Підласий І., Пічуркіна-Шумейко Л., Руденко Ю., Стельмахович М., Ступарик Б., Тхоржевський Д., Фасоля А., Хайруддинов М., Щербань П., тобто їх 20.

Найбільшу кількість публікацій з проблеми національного виховання за період з 1991 до 2004 рр. написав М.Стельмахович (7), 5 матеріалів належать Б.Ступарикові, по три журнальних матеріали про національне виховання у В.Гнатюка, Ю.Завалевського, І. Підласого, Л.Пічуркіної-Шумейко, П.Щербаня. Такі автори, як Н.Бібік, О.Гевко, І.Грушинська, В. Кіндрат, О.Коркішко, Л.Крицька, М.Мангура, В.Москалець, А.Невгодовський, Ю.Руденко, Д.Тхоржевський, А. Фасоля та М.Хайруддинов, написали по 2 публікації.

Важливо зазначити, що матеріали одного автора надруковані або в одному з педагогічних журналів, або в кількох різних. Так, публікації М.Стельмаховича, Н.Бібік, І.Грушинської та М.Хайрудинова розміщено у журналі

«Початкова школа». Матеріали Л.Пічуркіної-Шумейко, І.Підласого, В.Москальця, О.Гевко, О.Коркішко, Ю.Руденка (у співавторстві) та П.Щербаня – у журналі «Рідна школа». Публікації М.Мангури знаходимо у журналі «Фізичне виховання в школі». А публікації наступних авторів розміщені таким чином: А.Невгодовського – журнали «Початкова школа» та «Рідна школа»; В.Гнатюка – журнали «Рідна школа», «Трибуна», «Початкова школа»; Б.Ступарика – «Педагогіка і психологія», «Нові технології навчання», «Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах» та «Шкільна бібліотека»; Ю.Завалевського – «Педагогіка і психологія», «Наша школа», «Рідна школа»; В.Кіндрата – «Початкова школа» та «Педагогіка і психологія»; Л.Крицької – «Педагогіка і психологія», «Рідна школа»; Д.Тхоржевського – «Педагогіка і психологія», «Шлях освіти»; А.Фасолі – «Рідна школа», «Педагогіка і психологія». Отже, більшість авторів мають публікації в одному із педагогічних видань (12 авторів). Б.Ступарик має статті у чотирьох різних журналах, двоє авторів (В.Гнатюк та Ю.Завалевський) друкувались у трьох різних виданнях і п'ять авторів – у двох.

Крім того, деякі із зазначених у таблиці статей написані у співавторстві: М.Стельмахович та І.Червінська, П.Ігнатенко та Ю.Руденко; Ю.Руденко та В.Руденко, В.Борисов та Д.Тхоржевський. Якщо взяти до уваги всю кількість аналізованих матеріалів про національне виховання за період з 1991 до 2004 рр. (а їх 152), то 12 публікацій від загальної кількості написані у співавторстві.

Слід вказати на той факт, що не всі названі та аналізовані педагогічні журнали подають відомості про авторів публікацій, тому із 128 авторів без відомостей про те, хто є автор за посадою або науковим ступенем, 19

авторів. Повну інформацію про авторів журнальних матеріалів надають такі педагогічні видання, як «Рідна школа», «Початкова школа», «Педагогіка і психологія» та інші. Журнали «Педагогіка і психологія» та «Фізичне виховання в школі» вирізняються тим, що подають інформацію про авторів публікацій у кінці видань. На відміну від них такі періодичні видання, як «Педагогіка і психологія професійної освіти» та «Шлях освіти», взагалі не подають відомостей про авторів.

Таким чином, про 109 авторів є інформація, завдяки якій можна виділити 9 груп авторів за посадами та науковими ступенями (рис. 2. 2).

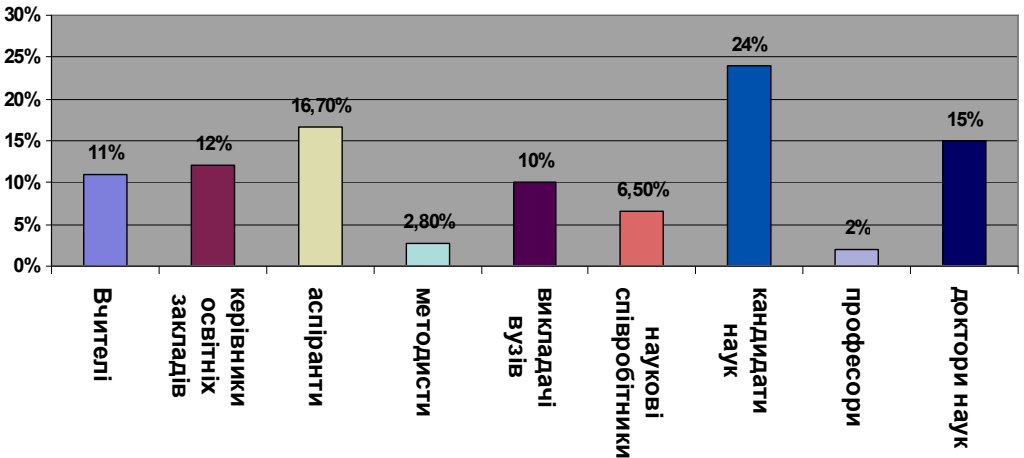

Рис. 2.2. Автори публікацій про національне виховання за посадами та науковими ступенями.

Зауважимо, що загальна кількість публікацій про національне виховання за період з 1991 до 2004 рр. становить 152, а кількість авторів, які написали ці матеріали – 128. Провідними авторами є

М.Стельмахович (7 статей), Б.Ступарик (5 статей), В.Гнатюк (3 статті), Ю.Завалевський (3 статті), Л.Пічуркіна-Шумейко (3 статті), І.Підласий (3 статті) та П.Щербань (3 статті). 12 публікацій із 152 написані у співавторстві. Повна інформація про авторів подається в таких журналах, як «Рідна школа», «Початкова школа», «Педагогіка і психологія», «Фізичне виховання в школі» та ін. За відомостями про 108 авторів нами виділено 9 груп, в основі яких покладено інформацію про посаду або науковий ступінь автора.

Наступним кроком нашого дослідження став аналіз публікацій з питання національного виховання за визначений період за роками їх виходу. Якщо здійснити аналіз висвітлення проблеми національного виховання провідними педагогічними виданнями, то можна зробити такі висновки:

– журнал «Рідна школа» протягом досліджуваного періоду постійно друкував такі матеріали, але найбільшу кількість статей спостерігаємо у 2000 (11) та 2003 (9) рр.;

– у журналі «Педагогіка і психологія» більшість публікацій надрукована з 1995 до 1997 рр. (15 із 23);

– журнал «Початкова школа» мав стабільний інтерес до проблеми (1993 – 2 публікації, 1994 – 3, 1995 – 1, 1996 – 1, 1997 – 2, 1998 – 2) із зростанням його наприкінці досліджуваного періоду (2003 – 4, 2004 – 4).

Загальна розподіл кількості публікацій за кожен із чотирнадцяти досліджуваних у роботі років такий (рис. 2.3.).

Рис. 2.3. Кількість публікацій з питання національного виховання в аналізованих журналах за період з 1991 до 2004 рр.

Цифри та перегляд графіка засвідчують таку тенденцію: з 1991 року до 1997 р. йде поступове збільшення кількості матеріалів про національне виховання (з 3-х до 15-ти), що свідчить про зростання інтересу науковців та педагогічних працівників до проблеми національного виховання; з 1998 до 2004 рр. – перемінна зацікавленість, тобто то збільшення (2000 р. – 21), то зменшення статей (2004 р. – 10). Найбільша кількість публікацій зафіксована у 2003 р. – 27. Загальна тенденція свідчить про актуалізацію проблеми національного виховання (1997 р. – 15, 2000 р. – 21, 2003 р. – 27 статей). Здається суспільство в цілому починає розуміти таку істину: «Національне виховання – то не те, що може бути або може й не бути; це першооснова демократичних засад освіти й виховання, першооснова поваги держави до самої себе» [205, 12].

Таким чином, можна стверджувати, що поступово йде процес усвідомлення архіважливості проблеми національного виховання, посилюється бажання розв'язати цю проблему, розробляються зміст поняття «національне виховання», мета, завдання, принципи, засоби та шляхи національного виховання.

Деякі науковці вказують на те, що рівень національної свідомості українців Заходу та Сходу країни є різним: він є більш високим, сформованим на західноукраїнських землях, ніж на Слобожанщині та в Центрі України. Для того, щоб в якійсь мірі підтвердити чи спростувати цю думку, ми провели аналіз педагогічних публікацій за регіонами, тобто звідки походить автор статті. На початку аналізу виділимо тих авторів, відомостей про регіон яких немає. Їх налічуємо 19: Антонєць М., Бійчук Г., Борисова С., Будник О., Влох І., Влох О., Герасимчук В., Громовий В., Діденко Л., Жигайло Н., Красовська О., Лепіхова Л., Литвин С., Мартинюк І., Музальов О., Овдієнко Л., Підласий І., Рагозін М., Садова В. Отож, ситуація є аналогічною до тієї, що склалася під час аналізу постатей авторів за посадами та науковими ступенями, тобто із загальної кількості (128 авторів) 19 без відомостей щодо регіону. Тому, як і раніше, 109 авторів публікацій були розподілені за регіонами, областями.

Такий аналіз показав, що в цілому на Західній Україні за період з 1991 до 2004 рр. з питання національного виховання були написані публікації п'ятнадцятьма авторами, у Центрі України – десятьма, на Півдні та в Криму – дев'ятьма, на Півночі – вісьмома, на Сході – шістьма та на Київщині шістдесятма. Таким чином, лідером у висвітленні проблеми національного виховання є столиця України – місто Київ, бо тут, на нашу думку, зосереджений найбільший науковий потенціал

країни, а також велика кількість наукових центрів, вищих навчальних закладів тощо. Як висновок, можна сказати, що найвищий рівень національної свідомості спостерігається на Західній Україні, не враховуючи авторів з Києва, потім іде Центр України, потім Південь та Крим, Північ і Схід. Врешті-решт, такі показники є закономірними, якщо взяти до уваги історичні передумови та склад населення різних регіонів України.

Теми для самостійної роботи

1. Типологія сучасної педагогічної преси.
2. Характеристика провідних освітянських журналів у висвітленні проблеми національного виховання.
3. Рубрики науково-педагогічних видань: тематична обґрунтованість розміщення матеріалів з питання національного виховання.
4. Аналіз публікацій з питання національного виховання за змістом.
5. Характеристика основних складових національного виховання за журнальними матеріалами (1991 – 2004 рр.).
6. Науковий рівень публікацій з питання національного виховання з огляду на авторство.
7. Тенденції щодо висвітлення проблеми національного виховання за період з 1991 до 2004 рр. (на основі аналізу за роками).

ІНФОРМАЦІЙНА МОДЕЛЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ

3.1. Інформаційна модель як засіб відображення змісту поняття «національне виховання»

Інформаційне моделювання – опис об'єкта на науково-популярному та науковому рівнях представлення інформації. Інформаційна модель стосується змісту інформаційних джерел, зокрема досліджуваних науково-педагогічних журналів. Вважаючи їх фіксаторами, носіями ідеї національного виховання, на основі зібраного у розділі 2 матеріалу пропонуємо інформаційну модель національного виховання, яка репрезентує визначену тему тією мірою, якою вона розкрита в аналізованих науково-педагогічних журналах.

Інформаційна модель створена на основі аналізу публікацій за змістом. Тематика журнальних матеріалів з проблеми національного виховання за період з 1991 до 2004 рр. у процентному відношенні така:

- 25 % публікацій про громадянськість та патріотизм;
- 23 % публікацій про засоби національного виховання;
- 15,1 % матеріалів із загальнотеоретичних питань;
- 13,2 % публікацій про категорію «національна свідомість»;
- 11,8 % матеріалів про систему цінностей, виховний ідеал та національний характер;
- 6,6 % публікацій про становлення ідеї національного виховання;
- 5,3 % матеріалів про українську етнопедагогіку.

Інформаційна модель національного виховання включає: 1) історико-теоретична основу національного виховання (історичне та етнопедagogічне підґрунтя національного виховання; мета, завдання та принципи національного виховання); 2) зміст національного виховання (патріотизм та громадянськість, національна свідомість, система цінностей); 3) шляхи реалізації національного виховання (фактори виховного впливу — система навчально-виховних осередків, сім'я, церква, громадські організації та засоби масової інформації; методологічні засади національного виховання — методи, засоби та форми виховання); 5) сучасний ідеал національного виховання.

Подальший виклад матеріалу буде присвячено опису складових інформаційної моделі національного виховання

3.2. Історико-теоретична основа національного виховання

Витоки української національної системи виховання сягають часів Київської Русі, коли система виховання набула окреслених ознак, допомагала людині оволодіти християнськими нормами моралі, закладала основи патріотичних почуттів. У наступні періоди особливого значення набула народна виховна мудрість, а також релігійне вчення. XVI – XVIII ст. відзначається розвитком братських та церковних шкіл, виникненням таких осередків знань, як Острозька та Києво-Могилянська академії, які були першими вузами на землях східних слов'ян. Подальший розвиток національної системи виховання залежав від історичної долі українського народу. Втрата політичної та державної самостійності України, заборона української мови призводили до

знекровлення національної системи виховання. Всупереч тиску к. XIX – поч. XX ст. називають періодом національного відродження. Прогресивні педагогічні ідеї проникають в усі сфери суспільного життя, формуючи національну свідомість та гідність. Протягом радянської доби були практично знищені паростки українського націоналізму. І лише період перебудови приніс національне відродження.

У наш час багато дослідників звертається до проблеми національного виховання. Висвітлення сучасного стану розвитку проблеми національного виховання неможливе без урахування доробку видатних педагогів минулого, чому і присвячена частина журнальних публікацій. Їх автори розкривають такі аспекти: становлення ідеї національного виховання в українській педагогіці (Б.Гречин, Б.Ступарик,) [206]; історичний розвиток патріотичного виховання в IX – XX ст. (О.Коркішко) [207; 208]; становлення української національної школи (В.Майборода, С.Майборода; А.Невгодовський; В.Постолатій) [209; 210; 211]; передумови використання краєзнавства як засобу виховання патріотизму (Т. Анікіна, Н. Таран) [212]. Розкриваючи погляди українських вчених на виховання молоді, дослідники вказують на неабияку роль праць К.Ушинського, О.Духновича, Г.Врецьона, І.Франка, Я.Чепіги, С.Русової, І.Ющишина у виникненні концептуальних засад національної освіти.

Підґрунтям національного виховання є народна педагогіка (етнопедагогіка) — наука про досвід народу у справі виховання молоді. Цей досвід накопичений українським народом за тривалу історію його розвитку, тому він потребує ґрунтового вивчення, узагальнення та порівняння з іншими традиціями або офіційною педагогікою. Наукові дослідження сучасних вчених-

педагогів присвячені особливостям української етнопедагогіки (М.Стельмахович, І.Червінська; О.Будник) [213; 214], її складовій — козацькій педагогіці (І. Гутник) [215] та основам української національної школи-родини, яка ґрунтується на народних виховних традиціях (М.Стельмахович, І. Червінська; Т. Усатенко) [216; 217].

Безумовно, у процесі становлення української національної школи необхідно використовувати елементи етнопедагогіки, оскільки вона цінним джерелом народного світогляду та моралі.

Мета, завдання, принципи національного виховання

Безнаціональної системи виховання не існує. Кожна нація має своє виховання, зумовлене її особливістю світосприйняття. Цей процес ґрунтується на системі цінностей, які склалися у кожного народу окремо. На сутність системи виховання певної нації мають вплив національна психологія, характер, менталітет, мораль, етика, філософія та національна ідеологія. Власне тому не може існувати двох однакових виховних систем, що й обумовлює унікальність української національної системи виховання.

Будь-яка система являє собою сукупність елементів і частин, між якими існує закономірний зв'язок (від грецького «systema» – ціле, що складається з частин). Система виховання включає педагогічну мету; принципи; зміст навчально-виховної діяльності; шляхи її реалізації, які включають як навчально-виховні осередки, так і засоби педагогічної комунікації (методи й форми організації виховання); фактори виховної взаємодії. Такою нам видається інформаційна модель сучасного національного виховання в Україні. Ключовим поняттям її є національне виховання.

Автори публікацій подають такі визначення терміну. По-перше, під національним вихованням розуміють цілеспрямований, систематичний, регульований виховний процес, що має на меті утвердження у свідомості підростаючого покоління етнічної, культурної, мовної єдності, національної неповторності. По-друге, таку систему поглядів, ідей, переконань, ідеалів, які склались упродовж історичного розвитку народу, і спрямовані на організацію життєдіяльності підростаючих поколінь, у процесі якої засвоюється духовна та матеріальна культура нації, формується національна свідомість і досягається духовна єдність поколінь.

Сучасне національне виховання повинно враховувати такі особливості нинішнього стану країни, як перехід України до ринкових відносин, процес розбудови самостійної, незалежної держави, тобто потреби українського суспільства мають визначати мету національного виховання. На сучасному етапі метою національного виховання є формування особистості громадянина України з національною свідомістю і самосвідомістю, характером, світоглядом та ідеалами на традиціях культури, духовності рідного народу і міжнаціональних відносин, основою яких є національна рівність, взаємна толерантність. Безумовно, національне виховання повинно однаковою мірою стосуватися як українців (титульна нація), так і представників інших народів, що проживають на території України. Всі повинні знати державну українську мову, поважати історію, традиції, звичаї українського народу. У той же час держава повинна надавати представникам національних меншин можливість пізнання культури, мови, історії власного народу, проте вони мусять завжди пам'ятати, що вони є громадянами Української держави.

В основу системи національного виховання слід покласти такі принципи: народність, природовідповідність, демократизм, гуманізм, етнізація, історизм.

Народність – єдність загальнолюдського і національного. Національна спрямованість виховання, оволодіння рідною мовою, формування національної свідомості, любові до рідної землі і свого народу; прищеплення шанобливого ставлення до культури, спадщини, народних традицій і звичаїв, національно-етнічної обрядовості усіх народів, що населяють Україну.

Принцип природовідповідності у виховному процесі передбачає виховання людини в людині, розвиток того, що закладено в кожній дитині природою, тобто врахування вікових та індивідуальних особливостей фізіології, психіки тощо.

Демократизм виховання – усунення авторитарного стилю виховання. Сприйняття особистості вихованця як вищої соціальної цінності, визначення його права на свободу, на розвиток здібностей і виявлення індивідуальності.

Гуманізм виховання – створення умов для формування кращих якостей та здібностей дитини; гуманізація взаємин між вихователями і вихованцями, постановка виховання в центр навчально-виховного процесу, повага до особистості; розуміння її запитів, інтересів, гідності, довір'я до неї; виховання гуманної особистості, щирої, людяної, доброзичливої, милосердної.

Принцип етнізації передбачає наповнення виховання національним змістом, спрямованим на формування самосвідомості громадянина. Він однаково стосується представників усіх народів, які проживають на території України. Створення можливості всім дітям навчатися у рідній школі, виховувати національну гідність,

національну свідомість, відчуття етнічної причетності до свого народу.

Принцип історизму вимагає виховання учнів на історичній правді, на об'єктивному розкритті історії, традицій, звичаїв, прищеплення вихованцям поваги до історії України, формування прагнення вивчати, зберігати і примножувати культурно-історичні надбання.

Таким чином, кожен з перелічених принципів національного виховання пронизує більшою чи меншою мірою всі напрями виховання. Принципи виховання виступають у ролі керівництва до дії, правил організації виховного процесу.

Зміст національного виховання

Науково-філософські, теоретично-методологічні і морально-духовні засади українознавства обґрунтовують систему цінностей, поняття «громадянськість», «патріотизм», «національна свідомість», які становлять змістову суть національного виховання. Розгляд цих педагогічних категорій допоможе розкрити систему національного виховання у взаємозалежних відносинах її елементів. Головною її складовою є громадянська.

Становлення і розвиток Української держави актуалізувало проблему громадянського виховання, яке зумовлюється необхідністю державотворчих процесів на засадах гуманізму, демократії та соціальної справедливості. Громадянське бачення світу є найглибшим і найповнішим, оскільки у ньому сполучаються два вектори розвитку особистості – суспільний та приватний.

Звідси громадянськість – багатоаспектне поняття. По-перше, це інтегративна якість особистості, що дозволяє людині відчувати себе юридично, соціально, морально, політично дієспроможним, по-друге, це фундаментальна духовно-моральна якість, світоглядна і психологічна характеристика особистості, що має культурологічні

засади. Громадянськість слід інтерпретувати як базову соціальну установку, суть якої полягає у готовності особистості свідомо приймати і відповідально, добровільно виконувати закони та вимоги держави. Відповідно бути громадянином якоїсь держави означає належати до її постійного населення, користуватися її правами і виконувати обов'язки, встановлені законами цієї держави. Світосприймання зрілого громадянина відзначається рівнем сприйняття та осмислення актів державної дійсності з двох боків – державницького та особистісного, тобто рівнозначно важливими є як нація-держава, так і власне життя. Виявляється громадянськість у формі особистісної активності, що спрямовується на досягнення соціальної нормативності, участь у громадській діяльності, самокритичне ставлення до свого внеску в загальнонародну справу й критичне ставлення до поточних соціальних подій.

Таким чином, громадянськість є не вродженою, а набутою якістю особистості, і потребує формування. Її, по-перше, треба виховувати з дитинства. По-друге, смислопереживання громадянськості державна система має підкріплювати конкретними діями протягом усього свідомого, зрілого життя, оскільки зв'язок між людиною і державою двобічний.

Громадянськість особистості містить три складових: знання, переживання і вчинки. Формування громадянськості відбувається поступово, з розвитком внутрішнього світу індивіда, становлення особистості, накопичення світоглядних знань, які підкріплюючись пізнавальними та емоційними чинниками, сприяють утвердженню активної життєвої позиції, а згодом — суспільної діяльності.

Як цілісне особистісне утворення, громадянськість виявляється у її складових – особистісних якостях. Серед них виділяють такі:

- 1) громадянська самосвідомість – розумове осягнення і внутрішнє сприйняття людиною того реального факту, що вона належить до певного державного соціуму;
- 2) громадянська гідність – позитивне ставлення людини до себе самої і вимога такого ж ставлення від інших з огляду на державні цінності;
- 3) громадянський обов'язок – усвідомлення і переживання всебічної залежності від держави, її вимог, і прагнення реалізувати їх у практичній діяльності;
- 4) громадянська відповідальність – міра виконання поставлених державою завдань, переживання наслідків власної діяльності як громадянина;
- 5) громадянська совість – осмислення наслідків поведінки як громадянина, емоційна реакція на них;
- 6) громадянська мужність – здатність особистості долати страх вольовими зусиллями заради державно-суспільних інтересів.

Ці громадянські якості формується упродовж кількох вікових періодів і залежать від соціалізації – оволодіння суспільним досвідом. Цей процес починається з виховання в родині, де закладаються основи соціально здорової особистості та порядного громадянина. Надалі ставлення до держави, соціального середовища може звичайно змінюватися під впливом об'єктивних та суб'єктивних чинників. Наступні вікові періоди (дошкільний, молодший шкільний, підлітковий) можна вважати сенситивними у формування громадянськості. При цьому набуття поняттєво-емоційного досвіду для кожного з періодів своєрідне. Виховання рис громадянина здійснюється у навчально-виховних закладах, позашкільних установах, а також громадськими

організаціями, засобами масової інформації, іншими державними інституціями. Специфіка діяльності кожної з виховних установ зумовлює специфічні виховні завдання, які реалізуються разом із загальними освітніми завданнями.

Безперечно, особлива увага в сучасних умовах України приділяється ідеям патріотизму як складової формування рис громадянськості. Сучасні педагоги кваліфікують патріотизм як основний принцип вітчизняної школи (Б.Кобзар, І.Льїн, Є.Старовойтов), як морально-політичний принцип (О.Докукіна, Л.Канішевська), як стрижневий принцип національної системи виховання (В.Кіндрат, О.Вишневський).

У публікаціях досліджуваного періоду робляться спроби окреслити поняття «патріотизм», його роль, функції, структуру та місце в педагогічному процесі.

Тлумачний словник української мови визначає патріотизм як «любов до своєї Батьківщини, відданість своєму народові, готовність для них на жертви і подвиги». З точки зору філософії, патріотизм – моральний і політичний принцип, соціальне почуття, змістом якого є любов і відданість Вітчизні, гордість за її минуле і сучасне, бажання захищати інтереси Батьківщини. Під сутністю патріотизму педагогіка розуміє таку моральну якість людини, яка виражається в любові до своєї Батьківщини, усвідомленні її величчя та співпереживанні свого духовного зв'язку з нею, у потребі практичними справами зміцнювати її могутність і незалежність.

Виділяють такі функції патріотизму у суспільстві: ідентифікаційну, цілеутворюючу та мотиваційну.

Структура патріотизму являє собою складну і потужну систему, компонентами якої є окремі патріотичні якості емоційно-почуттєвого, інтелектуального та поведінкового характеру. Відповідно до цього виділяють 3

духовні пласти патріотизму. Перший – поверхневий – це природна любов до свого народу як до себе і своєї великої родини, любов до рідного слова, до рідної природи, яка проходить крізь серце. Сприймання ж і відчуття другого пласту патріотизму проходить крізь розум, усвідомлення розумом свого святого обов'язку перед народом стати на захист його інтересів, усвідомлення необхідності протистояти, витримувати натиск. Третім і основним пластом патріотизму є такий рівень, коли готовність служити Батьківщині, своєму народові закладена в свідомості, в крові; це готовність до співпраці задля справи, яка вища за особисті інтереси і особисте життя. Таким чином, патріотичне виховання починається з формування патріотичних почуттів, становлення відповідної почуттєво-емоційної сфери, посилюється ідейною впевненістю, а втілюється у життя активною соціальною діяльністю. При цьому діалектика взаємовпливу почуття та інтелекту втілюється у свідому переконаність, благородну потребу практично служити інтересам Вітчизни.

З патріотизмом органічно поєднується інша громадянська риса особистості — національна самосвідомість, яка є складним і багатогранним утворенням людської суб'єктивності. Вона базується на національній ідентифікації, усвідомленні причетності людини до роду і соціальної групи й спонукає особистість до національного самоздійснення. Врешті й нація з'являється лише тоді, коли в окремого індивіда викристалізовується національна свідомість.

Важливо зазначити, що в деяких публікаціях паралельно використовується поняття «національна свідомість» та «національна самосвідомість», тобто вони розглядаються як тотожні. Проте це не зовсім правильно, тому вважаємо за потрібне вказати на їхню відмінність. У

національній свідомості відображається ставлення людини до всього, що стосується національних феноменів, а у національній самосвідомості має місце оцінка людини самої себе як носія, суб'єкта ставлень до національного. Походження у цих двох понять теж різне. На думку дослідників проблеми, національна свідомість закладена в людині генетично, ментальністю, а національна самосвідомість не є вродженою якістю.

Сутність національної самосвідомості виражається як у ставленні особистості до національних цінностей, якими є любов до рідної культури, мови, національних свят, традицій тощо, так і активному опануванні їх, розвитку.

Вихідним моментом у процесі впливу на свідомість є знання про свою національну спільність (мова, культура, особливості національного ідеалу, характеру тощо) та інші спільності. Саме на основі цього формується поняття «ми» – «вони», яке є основою національної самоідентифікації. Формуванню національної самосвідомості сприяє усвідомлення соціально зумовлених елементів логічного ланцюжка: сім'я – громада (більше об'єднання людей) – етнос – нація, тобто сприймання себе як частини нації, відчуття духовно-кровного зв'язку зі своєю нацією, з її духовною і матеріальною культурою.

Отже, у високо розвиненій національній самосвідомості виразно виявляються такі елементи:

- національна ідентифікація, тобто усвідомлення людиною своєї належності до конкретного етносу, нації;
- знання типових особливостей, рис етносу, чи нації, до яких людина себе відносить, інтерес до етнічних, національних особливостей, що характерні для інших національних спільнот;
- усвідомлення єдності історичного минулого, сучасного і майбутнього свого етносу, нації;

- чіткі уявлення про територіальну спільність нації;
- усвідомлення й дійове ставлення до духовних і матеріальних цінностей нації, потреба особистою працею збагачувати такі цінності у своїй життєдіяльності;
- усвідомлення власної відповідальності за долю нації, її теперішнє і майбутнє.

Формування національної самосвідомості відбувається, перш за все, в процесі залучення до соціального і культурного досвіду свого народу та світової культури в цілому. Виділяють кілька рівнів у формуванні національної самосвідомості: первинний, який ґрунтується на емоційному ставленні до національного та вторинний, який передбачає осмислення власних почуттів, потреб нації, держави. Процес усвідомлення себе частиною нації є складним та багатограним, і має кілька етапів етнічний, національно-політичний, державно-патріотичний.

Рівні сформованості національної самосвідомості визначають за допомогою теоретичних знань та практичних умінь. Називають такі групи критеріїв рівня сформованості національної свідомості: ставлення особистості до рідної землі, рідного краю; ставлення до етносу, нації, народу; ставлення до культури українського народу, його пісенного фольклору; ставлення до України, розбудови української незалежної держави; ставлення до суспільства, людей; ставлення до себе. Виділяють три рівні сформованості національної свідомості: високий, середній і низький. Це слід враховувати у процесі виховання національної самосвідомості підростаючого покоління.

Таким чином, національна свідомість – це основний стрижень нації як спільноти, а також засіб усвідомлення нацією своєї унікальності серед інших та приналежності її до світової спільноти.

Однак, фундаментальною базою національного виховання є система ціннісних орієнтацій. Вона включає

загальнолюдські та національні цінності. Абсолютні (загальнолюдські) стосуються всіх людей і не залежать ні від національності, ні від віку, статі, тобто вони є універсальними. Це ідеали добра, справедливості, совісті, честі, гідності, мудрості тощо. Останнім часом вчені, зважаючи на процеси глобалізації, до цієї групи цінностей додають ще й космополітизм. Визнають його як одну з форм інтеграції молоді в загальноєвропейське політичне та громадянське життя. Космополітизм як цінність забезпечує розуміння різноманітних культур, головних проблем діяльності демократичних режимів, рівності як соціальної норми, толерантного ставлення до національних меншин тощо.

Цінності національні є значущими для одного народу, на їх визначення впливають такі чинники, як історія, матеріальна та духовна культура народу. Тому для українського народу національними цінностями є свобода, патріотизм, національна гідність. Громадські цінності включають поняття прав і свобод людини, повагу до законів, держави, демократичного устрою. Родинними цінностями є ставлення до батька, матері, родичів, стосунки поколінь, закони подружньої вірності, піклування про дітей. Цінностями особистого життя людини є розуміння щастя, сенсу життя і т.д., на що впливають характер, поведінка, напрям зусиль, стиль приватного життя.

Отже, такою є система цінностей, яка є певним орієнтиром у навчально-виховному процесі. Формування таких цінностей слід починати від нижчого до вищого, тобто від цінностей особистого життя до загальнолюдських, хоча всі рівні ієрархії цінностей є важливими в однаковій мірі.

3.3. Шляхи реалізації національного виховання Фактори виховного впливу

На впровадження у суспільстві певної ідеології впливають кілька факторів: держава з усіма її інститутами, культура в широкому розумінні цього поняття, а також цілеспрямований процес виховання особистості через її всебічний розвиток. Реалізації національного виховання в Україні забезпечується, перш за все, діяльністю системи створених державою і громадськістю навчально-виховних осередків. Це дошкільні навчальні заклади, школи, професійно-технічні училища та вищі навчальні заклади – інститути, університети; позашкільні заклади освіти, клуби, бібліотеки; установи культури, громадські організації, дитячі, юнацькі організації й товариства. Вчені вказують на особливу роль дитячо-юнацьких організацій «Чайка», «Козацьке братство», «Джура», «Січ», «Пласт», «Сокіл», які створені для об'єднання й виховання молоді відповідно до принципів народної козацької педагогіки.

Всі перелічені ланки навчально-виховного процесу можуть успішно виконати виховні функції лише за умови злагодженості дій, тобто поступового формування почуттів, рис, світогляду особистості.

Безперервність свідчить про те, що національне виховання за своїм характером є багатоетапним процесом. Виділяють три таких етапи:

1) дошкільне виховання та початкова освіта, під час яких починається соціалізація людини, закладаються головні моральні цінності та настанови людської поведінки;

2) шкільна освіта, внаслідок якої формується система цінностей, набуваються знання й уміння, необхідні для самостійного життя в суспільстві;

3) вища і професійна освіта, в ході якої вдосконалюються знання та навички, відбувається визначення громадянської позиції особистості.

Звичайно, всі елементи освітньої системи мають важливе значення, проте більшість авторів аналізованих журнальних публікацій вказують на особливу роль школи у здійсненні національного виховання, оскільки найвідповідальніший етап формування особистості припадає на шкільні роки. Причиною цього, на нашу думку, є той факт, що саме у віці 12-15 років відбувається формування особистості учня, осмислення світу і себе в ньому, тобто визначальними є вікові та психологічні показники.

Складність у розбудові національної школи в Україні – то не лише створення і забезпечення нового типу навчального осередку, а й реорганізація, трансформація середньої загальноосвітньої школи в школу справді національну, яка б відповідала потребам незалежної держави кінця тисячоліття.

Виконання завдань національного виховання можливе лише у навчальних закладах, спрямованих на гуманістичну модель, що включає в себе ідеали і цінності, які доносяться до вихованця у формі діалогу – з любов'ю до справедливості, відразою до насильства, в атмосфері співробітництва і взаєморозуміння між учителем і учнем.

Такі принципи можливі лише у школі нової генерації – українській національній школі-родині, в основі якої закладено філософію родинності. На думку педагогів сучасності, першорядними вартостями школи нового типу є складові ланцюжка: батьки — дитина — вчитель — держава. Фундаментом для побудови школи такого типу є етнопедагогіка, оскільки вона відповідає національним рисам української дитини, її ментальності, що здатні забезпечити її тілесний, розумовий, духовно-

моральний, господарсько-трудоий та естетичний розвиток.

Безперечно, навчально-виховні осередки відіграють провідну роль у формуванні національно орієнтованої молоді, однак важливими факторами виховного впливу на особистість є сім'я, церква, громадське життя і засоби масової діяльності.

Сім'я є соціальним об'єднанням людей на основі шлюбних і кровних взаємозв'язків. Родинні стосунки відзначаються особливою міццю, оскільки будуються на ґрунті глибоких емоцій – любові та повазі між батьками і дітьми. Якщо для суспільства головною цінністю виступає людина, то у сім'ї такою цінністю є дитина, оскільки вона є сенсом життя батьків. Крім того, сім'я розвиває в дитини національний дух. Цьому сприяють рідна мова батьків, одяг, звичаї, дитячі переживання радощів свят у сім'ї, і все це пов'язується у свідомості дітей з їхньою домівкою, країною.

Процес соціалізації особистості починається в сім'ї. Спосіб життєдіяльності, принципи сім'ї мають неабияке значення у виховному впливі на свідомість дитини. У ній закладаються основи світоглядних знань, формується ціннісно-смілова система, ставлення до нації, держави. Зрештою родинне виховання називають першою природною і постійно діючою ланкою виховання.

Із вступом дитини до навчального закладу вплив сім'ї не зменшується, а збільшується під дією педагогічного колективу. Зважаючи на це, сучасні педагоги пропонують розробити навчальний спецкурс із сімейного виховання для старшокласників, а також обов'язкові курси для молодих батьків при дитячих дошкільних закладах і школах. Взаємодія між навчально-виховними закладами та школою є необхідною, хоча кожна з цих педагогічних ділянок має власне специфічне

призначення, можливості та функції. Свого повного довершення родинне виховання набуває лише тоді, коли воно нерозривно пов'язано із професіональним педагогічним впливом. Дотримання дитиною єдиних вимог у школі та сім'ї сприяє утворенню внутрішнього аксіологічного стрижня, який і визначатиме життєву позицію та рівень суспільної свідомості

Останнім часом зростає роль церкви та її інститутів у формуванні світоглядних орієнтацій особистості. Релігійні виховні традиції утверджують загальнолюдські ідеї й ідеали добра, правди, справедливості, благородства, милосердя. Під їх впливом в учнів формуються гуманні погляди на людину, природу. Віра в Бога, на думку Г.Ващенка та Д.Чижевського, є однією з найголовніших складових національного ідеалу. Тому національна система виховання використовує здобутки церкви у вихованні підростаючих поколінь.

Громадське життя теж повинно не залишати поза увагою виховання молодого покоління і всіляко сприяти цьому. Мається на увазі допомога різноманітних благодійних організацій та фондів у проведенні виховних заходів, конкурсів, семінарів, тренінгів, надання грантів для розробки науково-методичних матеріалів, посібників, фінансова підтримка публікацій тощо.

Виконувати завдання національного виховання мають також засоби масової інформації (телебачення, радіо, друковані періодичні та електронні видання), які є одним із найважливіших джерел інформації у сучасному суспільстві. Їхнє значення в житті молоді може перевищувати значення навчальної діяльності, а виховний вплив часом перевищує вплив педагогічного виховання. ЗМІ впливають на світогляд молоді безпосередньо своїм змістом шляхом публікації відповідних матеріалів, підготовки та випуску навчальних теле- та радіопередач.

Методологічні засади національного виховання

У сучасних умовах йому відводиться особлива роль в організації навчально-виховного процесу в закладах освіти. Вона полягає у побудові всіх навчальних предметів, всієї життєдіяльності вихованців на системі знань про український народ, особливості його побуту, трудової діяльності, національний характер, світогляд, історико-культурний досвід тощо. Сучасні педагоги вказують на необхідність створення інтегрованого курсу українознавства, який включає мистецтво слова (література), музику, образотворче мистецтво, художню працю, народні танці тощо. Освітяни зазначають, що уроків і позакласних заходів з українознавства недостатньо, тому пропонують запроваджувати українознавчі курси. Дослідники в галузі українознавства вважають його унікальним етнонаціональним суб'єктом, що має своїм предметом Україну в загальному контексті світової історії.

Покладена в основу навчально-виховного процесу сучасної школи філософія українознавства творитиме нову позбавлену комплексу меншовартості ментальність і за допомогою національного почуття консолідуватиме представників різних етносів у суспільстві.

Виконання поставлених задач забезпечується використанням конкретних методів, засобів та форм навчально-виховної діяльності

Універсальним методом національного виховання є організація життєдіяльності учнів, включення їх у різні види діяльності із забезпеченням права вибору. Такими видами є шкільне самоврядування, участь у громадському житті школи, взаємини співробітництва. Застосовуються й традиційні методи: бесіда, дискусія, диспут, розповідь,

ілюстрація, проблемний пошук, самостійна робота над фольклорними та етнографічними джерелами, переконування, приучування (в їх демократичному переосмисленні на основі українознавчої, добровільної виховної взаємодії). Одним із найпоширеніших, найчастіше використовуваних методів у практичній діяльності вчителів-вихователів є бесіда. Вона може бути індивідуальною та груповою, однак її ефективність залежить від тематики. Досвідчені вихователі вказують на особливу роль таких тем, як героїчне минуле українського народу, народні герої, державна символіка, національні пріоритети тощо.

Доцільними є методи переорієнтації зусиль вихованця з негативних справ на позитивні, схвалення чи осудження поведінки вихованця, методи самовиховання. У роботі навчально-виховних закладів освіти провідну роль повинні виконувати активні методи, які базуються на демократичному стилі взаємодії. Серед них називають такі: ситуативно-рольові ігри, метод відкритої трибуни, соціально-психологічні тренінги, «мозкові атаки», метод аналізу соціальних ситуацій з морально-етичним характером тощо.

Зміст національного виховання реалізується такими основними засобами:

1. Рідна мова. Значення мови є домінантним у формуванні національно свідомої особистості. Поняття «мова» розглядається на кількох рівнях: як засіб самоідентифікації нації; як картина світу; як просторовий і часовий вимір національної культури; як наочний знак і універсальний засіб єдності етносу. Українська мова є однією з найдавніших і розвинутіших мов світу. Вона надзвичайно багата лексично, граматично та інтонаційно, тому за своїми можливостями здатна виконувати велику культуротворчу, духотворчу, народотворчу історичну

роль. За ступенем поширення на планеті українська мова перебуває у другому десятку мов світу, а за кількістю своїх носіїв займає друге місце серед слов'янських народів. Засвоюючи рідну мову з найбільш раннього віку, діти поступово стають носіями національного духу.

2. Рідна історія. Українська система виховання ґрунтується на фактах, відомостях, наукових знаннях історії Батьківщини – України. Її історія розкриває найцінніше духовне багатство – знання про виникнення, становлення і розвиток свого народу, нації, держави. Об'єктивне і глибоке вивчення історії, культури, мистецтва, побуту рідного народу, політичних і громадських рухів на території нашої Вітчизни є необхідним компонентом в багатогранному процесі етнізації молоді. У системі національного виховання і освіти знання історії рідного народу є базовим для осягнення історії всього світу.

3. Національна символіка. Українська національна символіка виконує історично важливі функції консолідації нації в єдину етнографічну, культурно-історичну спільноту, об'єднання споконвічних українських земель в єдину суверенну державу. Національні символи України – герб (тризуб), прапор (синьо-жовтий), гімн «Ще на вмерла Україна», в історичній пам'яті народу символізують державну, політичну, економічну і національну незалежність України. Завдяки етнічним символам (берегиня, калина, верба тощо) у свідомості кожного українця виникають образи рідного краю, родинного вогнища. Народна символіка має велике значення в етнізації дітей, формуванні в них історичної пам'яті, свідомості.

4. Краєзнавство. Вітчизнознавство починається із краєзнавства – історичного, етнографічного, географічного, фольклорного, літературного. Комплексна, всебічна краєзнавча робота дає змогу вивчати і цілісно

сприймати національний колорит рідного краю: оригінальний спосіб життя українців, їхній стиль поведінки, самобутній спосіб мислення, творчий мистецький почерк. Краєзнавча діяльність створює умови для глибокого засвоєння учнями регіональних особливостей національного життя (етнографічних, фольклорних, мовних тощо), для формування їх як типових представників даної місцевості.

5. Родовід. Засобами рідної мови діти найбільш усвідомлюють ідейно-моральні цінності родоводу, цього основоположну роль у житті людини, нації, її культури і духовності. Від роду до народу, нації — такий природний шлях розвитку кожної дитини, формування її гуманістичної суті, патріотичної спрямованості, національної самосвідомості і повноцінності, громадянської зрілості. В умовах вивчення свого роду, продовження його справ, реалізації мрій і надій, тобто в процесі родовідного виховання виникають психологічний комфорт, упевненість у своїх силах і можливостях. Така навчально-виховна діяльність формує культ Матері і Батька, Бабусі і Дідуся, культ Роду і Народу, виховує в дітей гідність, честь, гордість за своїх предків, прагнення і готовність зберігати і примножувати здобутки свого родоводу. Найвірніший шлях досягнення цієї мети — практичне включення дітей у продовження родинних звичаїв, реалізацію сімейних планів, мрій, надій, традицій і устремлень свого народу.

6. Природа рідного краю. Національна система виховання домагається глибокого усвідомлення учнями того, що відображена в свідомості українців рідна природа (жива і нежива) є «корінням», «фундаментом» національної духовності, культури. Географічні, біологічні та інші фактори природи обумовили національний спосіб мислення. Народ має величезний досвід виховання дітей у

дусі любові до природи, збереження і примноження її багатств.

Такими є основні засоби національного виховання учнів, на які вказують автори журнальних публікацій. Допоміжними, додатковими засобами є: національна міфологія, фольклор, національне мистецтво, народний календар, прикмети, вірування, релігійні виховні традиції.

Формами національного виховання є наступні:

— шкільні уроки гуманітарного (українська мова та література, народознавство, історія України, географія) та естетичного (музика, образотворче мистецтво, художня праця) напрямків. Реалізація завдань національного виховання різною мірою, з урахуванням специфіки, має стосуватися всіх шкільних предметів. Безумовно, предмети гуманітарного циклу мають більше для цього можливостей, однак викладання інших предметів повинно містити відомості про досягнення видатних українців у різних галузях науки, викликаючи тим самим гордість за геніїв свого народу та за націю в цілому.

— факультативні заняття поглибленого вивчення народного мистецтва, народних джерел.

— позакласні краєзнавчі гуртки, робота яких полягає у дослідженні історії рідного села чи міста, збиранні та записі народних звичаїв, пісень і обрядів, легенд і казок рідного краю.

— студії народної творчості;

— проведення в позаурочний час фольклорних свят, вечорниць, свят рідної мови;

— різноманітні конкурси, зустрічі з відомими українськими діячами, письменниками, змагання, конференції тощо.

Заходи, які проводять вихователі, батьки, представники громадськості, по-перше, мають спиратися на знання, отримані на уроках, поглиблювати і

розширювати їх; по-друге, логічно продовжувати класну роботу, а також враховувати вікові та індивідуальні особливості дітей, їхні інтереси і бажання; нарешті, повинні бути цікавими, емоційно насиченими.

3.4 . Сучасний ідеал національного виховання

Цілеспрямовано і систематично формуючи у молоді національні духовні якості, система виховання кожного народу стверджує свій ідеал людини-громадянина. Українська система виховання має свій, історично обумовлений ідеал людини-українця. У багатьох історично-культурних пам'ятках, фольклорі, художніх творах класиків, у практичній діяльності український народ викреслив та опоетизував ідеал людини-хлібороба, селянина-трударя, господаря. Коли чужоземні загарбники разом із соціальними поневолювачами позбавляли українського селянина-хлібороба свободи, права працювати на власній землі, пригнічували його, народ оспівував ідеал людини – козака, гайдамаки, бунтаря, повстанця, стрільця.

Варто зазначити, що формування ідеалу неможливе без урахування особливостей українського національного характеру. Перш за все йдеться про сильні та слабкі його сторони. У практичній діяльності вчителів слід зважати на перевагу почуттєвого над раціональним в українському національному характері, і, опираючись на позитивні риси (чутливість, ліризм, доброзичливість, поетичність вдачі, волелюбність), послаблювати негативні (легку запальність, індивідуалізм, невміння підпорядковувати свої інтереси інтересам загалу, слабку волю).

Узагальненим образом ідеалу українця є людина лагідної, щирої, правдолюбної, доброзичливої, працювитої, дотепної, витривалої вдачі. Ідеалом сучасного

українця є громадянин суверенної України, який прагне до соціальної гармонії і справедливості, поважає закон, право людини на життя, свободу думки, відповідально ставиться до власних обов'язків. Крім того, це людина-патріот, який має почуття національної гідності, історичну пам'ять, готовий стати на захист власного народу.

Врешті-решт, українська національна система виховання зорієнтована на цілісну особистість громадянина України як вихідний компонент та кінцевий результат. Розуміючи, що сучасному українському суспільству потрібна людина т. зв. нової генерації, пропонуємо якісну характеристику ідеалу сучасного українця. Аналіз історичного матеріалу дає можливість стверджувати, що позитивними традиційними рисами українця є лагідність, щирість, доброта, доброзичливість, гостинність, працьовитість, а ще прагнення до свободи, правди та захисту свого роду і Батьківщини. Разом з цим сьогоднішньому суспільству потрібна людина, яка могла б забезпечити розбудову нової Української держави.

Таким чином, цій особистості притаманні ряд особливостей: достатній рівень інтелектуального, морального, естетичного, екологічного та фізичного розвитку; патріотизм; соціальна активність; повага до законів та Конституції України; почуття громадянського обов'язку, відповідальності та мужності; сприйняття демократичних цінностей (права людини, індивідуальна свобода, свобода слова та волевиявлення, плюралізм думок тощо); національне самоусвідомлення; володіння культурою міжнародних відносин. Таким є образ цілісної особистості сучасного українця як ідеалу та кінцевого результату національного виховання.

Теми для самостійної роботи

1. Визначення поняття «інформаційна модель».
2. Компоненти інформаційної моделі національного виховання (на основі аналізу публікацій науково-педагогічних журналів сучасності).
3. Історичне та етнопедагогічне підґрунтя національного виховання.
4. Мета, завдання та принципи національного виховання.
5. Зміст національного виховання.
6. Шляхи реалізації національного виховання.
7. Фактори виховного впливу.
8. Методологічні засади національного виховання.
9. Сучасний ідеал національного виховання за матеріалами журнальних публікацій (1991 – 2004 рр.).

ВИСНОВКИ

Утвердження позицій у світовій спільноті незалежної інтелектуальної нації можливе на основі відновлення споконвічної шляхетності українського народу, його національної гідності та самосвідомості, без яких немислимою є думка про побудову та розвиток високорозвиненого демократичного суспільства. Гарантом демократичних процесів у державі є плюралізм думок, який забезпечується діяльністю системи засобів масової інформації, зокрема преси.

Дослідження педагогічних видань періоду становлення незалежної Української держави дозволяє підкреслити такі факти:

1) сучасна вітчизняна освітянська журналістика концентрує в собі науковий потенціал педагогічних діячів, представляючи на широкий огляд передові ідеї та положення;

2) педагогічна журналістика оперативно реагує на зміни, які відбуваються в освітній галузі, досить повно відображає процес формування нової системи аксіологічних орієнтацій та ідеалів;

3) педагогічна журналістика, широко висвітлюючи досвід роботи педагогічних працівників, тим самим є сферою самореалізації їхнього творчого потенціалу;

4) багатогранність питань, які розглядаються на сторінках журналів, збагачують читачів цілісними знаннями і комплексним баченням проблеми

5) педагогічна журналістика активно впливає на формування суспільної та професійної свідомості.

Представлені у посібнику результати дослідження проблеми національного виховання у педагогічних журналах за період з 1991 до 2004 рр. дозволили зробити такі висновки:

1. Процеси державотворення в Україні актуалізували проблему національного виховання і спричинили появу наукових досліджень з філософії, педагогіки та журналістики. Філософське осмислення стосується феномену національного та поняття, які пов'язані з ним. Дослідження педагогів ґрунтуються на визначенні терміну «національне виховання» та його складових – «патріотизм», «громадянськість», «національна свідомість», а також засобів запровадження національного виховання на практиці. Журналістикознавчі дослідження розвиваються у науково-педагогічному контексті, де преса вивчається з погляду еволюції педагогічної думки к. ХІХ – поч. ХХ ст. про національне виховання. У сучасних дослідженнях журналістикознавців аналізуються актуальні освітянські проблеми, які представлені педагогічною журналістикою.

2. А. За період з 1991 до 2004 рр. збільшилась кількість освітянських видань, про що свідчить типологія сучасної педагогічної преси. За досліджуваній період у 24 науково-педагогічних журналах розміщено 152 публікації з проблеми національного виховання. Провідними у висвітленні питання є такі педагогічні журнали: «Рідна школа» (61 стаття), «Початкова школа» (28 статей), «Педагогіка і психологія» (23 статті).

Б. Дослідження рубрик педагогічних журналів за період з 1991 до 2004 рр. показало, що 11 % матеріалів про національне виховання знаходяться поза рубриками, що можна вважати недоліком видань. Вмотивованими щодо нашої тематики є такі назви рубрик: «Проблеми виховання» (журнал «Педагогіка і психологія»); «Студії: виховання» та «Виховання» (журнал «Рідна школа»); «Виховання» (журнал «Педагогіка і психологія професійної освіти»); «Навчаючи – виховуємо» (журнал «Українська література в загальноосвітній школі»).

3. А. За змістом публікації про національне виховання поділені на 7 тематичних груп:

— загальнотеоретичні питання: визначення змісту поняття «національне виховання», зазначені мета, принципи, вказано на актуальність цієї педагогічної проблеми;

— патріотизм і громадянська свідомість як основні складові національного виховання: розглянуто поняття «патріотизм» та «громадянськість», виділено спільне та відмінне у їх змісті, обґрунтовано причини, які притупляють громадянські почуття молоді;

— категорія «національна свідомість», критерії та рівні її сформованості: визначено суть категорії «національна свідомість», названі рівні (високий, середній, низький) та 6 груп критеріїв, оцінки рівнів національної самосвідомості студентів;

— виховний ідеал та система цінностей: з історичного погляду показано формування виховного ідеалу українців та системи цінностей як ядра виховного процесу, виділено 5 основних рівнів цінностей;

— особливості української етнопедагогіки: підкреслено визначальну роль етнопедагогіки як джерела для сучасної системи національного виховання; доведена нагальна потреба в існуванні «школи-родини»;

— засоби національного виховання: обґрунтовано роль шкільних предметів гуманітарного та естетичного напрямків, а також краєзнавчої діяльності у формуванні національно свідомого покоління українців;

— становлення ідеї національного виховання: розкрито історичні передумови становлення ідеї національного виховання з часів Київської Русі і до наших днів.

Найбільша кількість публікацій (73 %) з проблеми національного виховання присвячена середній ланці

системи освіти. Недостатньо уваги приділяється дошкільній (4,6 %) та вищій (7,9 %) освіті.

Б. Характеристика публікацій за авторами дозволила з'ясувати, що найбільша кількість публікацій про національне виховання написана кандидатами педагогічних наук, докторами та аспірантами, що свідчить про високий науковий рівень журнальних матеріалів визначеної тематики. Провідними дослідниками є М. Стельмахович, Б. Ступарик, В. Гнатюк, Ю.Завалевський, Л. Пічуркіна-Шумейко, І. Підласий та П. Щербань. Частина матеріалів (12) написана у співавторстві.

В. У результаті аналізу публікацій за роками було визначено, що досліджуваний період (з 1991 до 2004 рр.) характеризується збільшенням кількості матеріалів з питання національного виховання (1991 – 3 публікації, 1997 – 15 публікацій, 2003 – 27 публікацій). Загальна тенденція свідчить про актуалізацію проблеми національного виховання в українському суспільстві.

Г. Розгляд матеріалів за регіонами показав, що найбільший науковий потенціал з питання національного виховання зосереджений у Києві. Найвищий інтерес до визначеної проблеми спостерігається на Західній Україні, потім іде Центр України, Південь та Крим, Північ і Схід. Врешті-решт, такі показники є закономірними з історичного та демографічного погляду.

4. Інформаційна модель національного виховання включає: 1) історичне та етнопедагогічне підґрунтя національного виховання; 2) мету, завдання та принципи національного виховання; 3) зміст національного виховання; 4) шляхи реалізації національного виховання (фактори виховного впливу — система навчально-виховних осередків, сім'я, церква, громадські організації та засоби масової інформації; методологічні засади національного

виховання — методи, засоби та форми виховання); 5) сучасний ідеал національного виховання.

5. Сучасним ідеалом національного виховання є цілісна особистість українця, якій притаманні такі якості: достатній рівень інтелектуального, морального, естетичного, екологічного та фізичного розвитку; патріотизм; соціальна активність; повага до законів та Конституції України; почуття громадянського обов'язку, відповідальності та мужності; сприйняття демократичних цінностей (права людини, індивідуальна свобода, свобода слова та волевиявлення, плюралізм думок тощо); національне самоусвідомлення; володіння культурою міжнаціональних відносин.

Вирішенню проблеми національного виховання, розробці її методологічної основи та утвердженню ідеалу виховання у суспільній свідомості сприяє вітчизняна педагогічна журналістика, зокрема науково-педагогічні журнали, які й були досліджені у навчально-методичному посібнику.

Список літератури

1. *Щербань П.* Національне спрямування навчально-виховного процесу закладів освіти // Рідна школа. – 2000. – № 3. – С. 10-12.
2. *Ващенко Г.* Виховний ідеал. – Полтава: Ред. Газ. «Полтавський вісник», 1994. – 191с.
3. *Москаленко А.* Свобода преси – одна з основних цінностей демократії // Вісник Київського університету. Серія: журналістика. – К., 1997. – Вип. 5. – С. 3-11.
4. Там само. – С. 9.
5. *Тимошенко О.М.* Національна ідея як головний фактор національного відродження України: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.05 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 2000. – 24 с.
6. *Фурса М.В.* Понятійно-структурний аналіз національної свідомості: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 1996. – 23 с.
7. *Данилюк Л.М.* Національно-політична свідомість суспільства і формування особистості: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Переяслав-Хмельницький держ. пед. і-т ім. Г.С. Сковороди. – К., 1999. – 19 с.
8. *Дмитрієнко Ю.М.* Проблема спадкоємності в національній самосвідомості: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Університет внутрішніх справ. – Х., 1998. – 18 с.
9. *Надибська О.Я.* Національне у самосвідомості особистості поліетнічного соціуму: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Південноукраїнський держ. пед. університет ім. К.Д. Ушинського. – Одеса, 2002. – 19 с.

10. *Швецова А.В.* Національний характер як предмет соціально-філософського аналізу: Автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.03 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 1999. – 35 с.

11. *Кендус О.З.* Проблема національного ідеалу в українській філософській думці першої половини ХХ ст.: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.05 / Львівський національний університет ім. І. Франка. – Львів, 2003. – 20с.

12. *Корнієнко О.М.* Національні цінності особистості: сутність та особливості їх формування: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03. / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 1998. – 18 с.

13. *Цвіркун В.М.* Формування світоглядних установок особи підліткового віку: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.04 / І-т філософії ім. Г.С. Сковороди. – К., 2001. – 20 с.

14. *Скрипка В.І.* Соціалізація учнівської молоді в умовах розбудови національної школи (соціально-філософський аналіз): Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.11 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 1994. – 17 с.

15. *Ярошенко А.О.* Формування духовних цінностей в сучасній вищій школі засобами гуманітарних наук: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / І-т вищої освіти АПН України. – К., 2003. – 17 с.

16. *Конох М.С.* Проблеми освіти в контексті соціально-філософського аналізу: Автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.03 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 40 с.

17. *Римаренко Ю.* Національний розвій України: проблеми і перспективи. – К.: Юрінком, 1995. – 272 с.

18. *Сележан Й. Ю.* Основи національного виховання (історичний, філософсько-релігієзнавчий аспекти): Навчальний посібник. – Чернівці: Рута, 2004. – 320 с.

19. *Радевич-Винницький Я.* Україна: від мови до нації. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1997. – 360 с.

20. *Радевич-Винницький Я., Іванишин В.* Мова і нація: Тези про місце і роль мови в національному відродженні України. – 5-те вид. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. – 120 с.

21. *Вишневський О.* Сучасне українське виховання. Педагогічні нариси. – Львів: Львівський обласний науково-методичний інститут; Львівське обласне педагогічне товариство ім. Г.Ващенка, 1996. – 238 с.

22. *Гнатюк В.М.* Управління системою національного виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Видавництво «Сталь» ВАТ Укрндіпроектстальконструкція ім. В.М. Шимановського, 2001. – 299с.

23. *Яремчук В.Д.* Національні проблеми загальноосвітньої шкли в Україні: історія і сучасність. – К., 1993.

24. *Ступарик Б.М.* Національна школа: витоки, становлення. – Івано-Франківськ: Галичина, 1992. – 192 с.

25. *Москалець В.* Психологічне обґрунтування української школи. – Львів: Світ, 1994. – 119 с.

26. *Щербань П.* Національне виховання в сім'ї. – К.: Культурологічне ПП «Боривітер», 2000. – 258с.

27. Основи національного виховання: концептуальні положення /В.Г. Кузь, Ю.Д. Руденко, З.О. Сергійчик та ін.; За заг. ред. В.Г. Кузя та ін. – К., 1993.

28. *Васякович Г.П., Черніков П. І.* Етнопедагогіка і морально-естетичне виховання учнів: Методичний посібник. – Чернігів: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1994. – 24 с.

29. *Лисенко Н.В., Лапно В.В.* Етнопедagogіка: Навчально-методичний посібник. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – 85 с.

30. *Стельмахович М.Г.* Народна педагогіка. – К., 1985.

31. *Петронговський Р.Р.* Теорія і практика формування патріотизму старшокласників: Монографія /За ред. проф. М.В. Левківського. – Житомир: Полісся, 2003. – 128 с.

32. *Кобзар Б.С., Постовойтов Є.П., Дробот Л.С.* Виховання патріотизму і формування культури міжнаціональних відносин в учнів шкіл-інтернатів: Методичні рекомендації. – К.: «Фірма «ВІПОЛ», 1997. – 56 с.

33. *Завалевський Ю.І.* Громадянське виховання старшокласників: проблеми, досвід, перспективи: Навчально-методичний посібник. – К., 2003. – 104 с.

34. *Пометун О., Ремех Т., Ламах Е.* Кроки до демократії: уроки громадянської освіти. – К.: АПН, 2001. – 128 с.

35. *Іова В.Ю., Люріна Т.І.* Формування громадянської культури особистості: Навчально-методичний посібник. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. – 172 с.

36. *Уайт П.* Громадянські чесноти і шкільна освіта: виховання громадян демократичного суспільства: /Пер. з англ. В.О.Коломієць. – К.: Вища шк., 2002. – 118 с.

37. Інноваційні технології громадянського виховання молоді: Навчальний посібник / Дем'янюк Т.Д., Умурзакова Т.Ф., Манюк Л.В., Яремчук І.П. – К.: НМЦ середньої освіти МОН України. – К., 2003. – 264с.

38. *Бойко Л.М., Шемет П.Г.* Виховуємо громадянина і професіонала: теорія, досвід. – Полтава: ВАТ «Видавництво «Полтава», 2003. – 404 с.

39. Ми є. Були. І будем ми ! Виховання національної самосвідомості учнів засобами художньої літератури:

Навчально-методичний посібник / За ред. Н.Й.Волошиної. – К.: Ленвіт, 2003. – 215 с.

40. Система виховання національної самосвідомості учнів загальноосвітньої школи: Методичний посібник для вчителів / За ред. Д.О.Тхоржевського. – К.: Видавничий відділ Т-ДПУ, 1999. – 296 с.

41. *Дем'янюк Т.Д.* Методика виховання в сучасній школі: Навчально-методичний посібник. – К.: Науково-методичний центр середньої освіти Міносвіти і науки України, 2000. – 286 с.

42. Національне виховання учнів засобами українського народознавства: Посібник для вчителів / За ред. Р.П.Скульського. – Івано-Франківськ, 1995. – 178 с.

43. Ростимо патріотів: Збірник матеріалів з досвіду організації виховної роботи в професійно-технічних закладах Хмельниччини. – Хмельницький: Хмельницька міська друкарня, 2001. – 128 с.

44. Тепло своїх долонь і розуму, і серця я Україні милій віддаю. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 48 с.

45. Від роду – до народу / Укл. Л.Калкіна. – Кіровоград: РВЛ КІСМ, 1997. – 71с.

46. *Каюков В.І.* Патріотичне виховання учнів загальноосвітньої школи на героїчних традиціях українського народу: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Кіровоградський держ. пед. ін-т ім. В.К. Винниченка. – Кіровоград, 1996. – 24 с.

47. *Коваль В.О.* Патріотичне виховання учнів у процесі вивчення української літератури в старших класах загальноосвітньої школи: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.02 / І-т педагогіки АПН України. – К., 1999. – 16 с.

48. *Павленко М.С.* Патріотичне виховання молодших школярів на матеріалах творчості Павла Тичини: Автореф.

дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / І-т проблем виховання АПН України. – Умань, 2001. – 20с.

49. *Павх С.П.* Національне виховання учнів гімназії в процесі трудового навчання: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.02 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 1996. – 16 с.

50. *Герасимчук В.І.* Патріотичне виховання студентської молоді в українських і польських вищих закладах освіти (порівняльний аналіз): Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 1998. – 17 с.

51. *Рудь М.В.* Формування громадянських якостей старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи (в умовах полікультурного регіону): Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.05 / Луганський держ. педагогічний ун-т ім. Т. Шевченка. – Луганськ, 2002. – 20 с.

52. *Шимановський М.М.* Формування у старшокласників громадянської позиції засобами суспільствознавчих дисциплін: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Інститут проблем виховання АПН України. – К., 2003. – 20 с.

53. *Красовська О.О.* Виховання громадянської самосвідомості старшокласників засобами символіки народного мистецтва України: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 1999. – 20 с.

54. *Рехтета Л.О.* Громадянське виховання учнів основної школи в позаурочній діяльності: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Інститут проблем виховання АПН України. – К., 2003. – 20 с.

55. *Триняк М.В.* Спілкування українських школярів із зарубіжними однолітками як фактор формування рис громадянськості: Автореф. дис... канд. пед. наук: 10.00.01 /

Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г.С. Сковороди.
– Х., 1999, – 18 с.

56. *Чорнобай В.С.* Формування національної самосвідомості молодших підлітків засобами народної музично-пісенної творчості / в умовах взаємодії школи і клубних закладів: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1993. – 24 с.

57. *Єгорова І.В.* Формування національної самосвідомості у підлітків на уроках музики в загальноосвітній школі (на матеріалі творчої спадщини західноукраїнських композиторів ХІХ – початку ХХ ст.): Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.02 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2002. – 21 с.

58. *Паламарчук Л.Б.* Формування національної свідомості учнів у процесі набуття знань про український етнос (на матеріалі шкільних курсів географії): Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01; 13.00.02 / АПН України, І-т педагогіки – К., 1997. – 26 с.

59. *Гуменюк Г.М.* Формування національної самосвідомості в учнів середнього шкільного віку засобами туристсько-краєзнавчої роботи: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Тернопільський держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2000. – 21 с.

60. *Терещук А.І.* Позакласна робота в загальноосвітніх школах як засіб виховання національної самосвідомості учнів 5-8 класів (на прикладі трудового навчання): Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.02 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2001. – 19 с.

61. *Береза Р.П.* Формування національної самосвідомості студентів мистецько-педагогічних спеціальностей засобами театралізації народних свят:

Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2001. – 20 с.

62. *Лебідь І.В.* Національні цінності у виховному процесі загальноосвітньої школи (теоретико-методологічний аспект): Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Центральний ін-т післядипломної педагогічної освіти АПН України. – К., 2002. – 21 с.

63. *Фасоля А.М.* Формування духовного світу особистості у процесі вивчення української літератури (9-11 класи): Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.02 / Інститут педагогіки АПН України. – К., 2000. – 18 с.

64. *Зайченко І.В.* Проблеми української національної школи в пресі другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / АПН України, Інститут педагогіки. – К., 1996. – 44 с.

65. *Лаба С.Б.* Ідея української національної школи в педагогічній пресі на західноукраїнських землях у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпатський ун-т он. В.Стефаніка. – Івано-Франківськ, 1994. – 19 с.

66. *Мельник І.М.* Проблеми народної школи і виховання в педагогічній пресі (за матеріалами західноукраїнських видань другої половини ХІХ – початку ХХ століття): Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпатський ун-т ім. В.Стефаніка. – Івано-Франківськ, 1997. – 18 с.

67. *Кухта М.І.* Виховний національний ідеал у шкільництві Закарпаття 20-30-х років ХХ ст. (на матеріалах української педагогічної преси): Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1998. – 20 с.

68. *Панасенко Е.А.* Ідеал учителя у вітчизняній педагогічній журналістиці другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис... канд. пед. наук: 10.00.01 /

Луганський держ. педагогічний ун-т ім. Т. Шевченка. – Луганськ, 2001. – 20 с.

69. *Говорун А.В.* Сімейне виховання у вітчизняній педагогічній журналістиці другої половини XIX – початку XX ст.: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 1995. – 24 с.

70. *Гордій Н.М.* Проблема підготовки батьків до розумового виховання дітей у вітчизняній педагогічній журналістиці другої половини XIX – початку XX ст.: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2000. – 18 с.

71. *Дубінець І.В.* Педагогічна просвіта батьків у вітчизняній періодичній пресі другої половини XIX ст.: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Луганський держ. педагогічний ун-т ім. Т. Шевченка. – Луганськ, 2001. – 19 с.

72. *Шандрук С.І.* Виховання ціннісних орієнтацій старшокласників засобами масової інформації: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Луганський держ. педагогічний ун-т ім. Т. Шевченка. – Луганськ, 2001. – 20 с.

73. *Попова Д.А.* Формування загальнолюдських цінностей у старшокласників засобами масової інформації в сучасних умовах: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. – К., 2002. – 20 с.

74. *Крупський І.В.* Преса як джерело досліджень національно-визвольних змагань за українську державу (Друга половина XIX – перша чверть XX ст.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / НАН України, Інститут

української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 1996. – 29 с.

75. *Коновець О.Ф.* Науково-просвітницька преса України XIX – перша третина XX ст. Історія. Теорія. Практика: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.10 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка, Інститут журналістики. – К., 1994. – 39 с.

76. *Побірченко Н.С.* Шкільні проблеми на сторінках часопису «Основа» (1861-1862). – К.: Наук. світ, 1999. – 34 с.

77. *Побірченко Н.С.* Проблеми освіти на сторінках часопису «Киевская старина» (1882-1906). – К.: Наук. світ, 2000. – 91с.

78. *Зворський С.Л.* Періодичні видання «Просвіти» в Галичині (1877-1939 рр.) як провідники наукових знань і культури серед населення краю /Українська періодика: Історія і сучасність: Доп. та повідомл. третьої Всеукр. наук.-теорет. конф. 22-23 грудня 1995 р. /За ред. М.М.Романюка. – Львів, 1995. – С. 47-50.

79. *Сніцарчук Л.В.* «Шкільна часопись» (1881-18890 рр.) – газета галицького шкільництва /Українська періодика: Історія і сучасність: Доп. та повідомл. третьої Всеукр. наук.-теорет. конф. 22-23 грудня 1995 р. /За ред. М.М.Романюка. – Львів, 1995. – С. 54-57.

80. *Черниш Н. І.* Досвід видання часопису «Учитель» (1889-1914 рр.) /Українська періодика: Історія і сучасність: Доп. та повідомл. четвертої Всеукр. наук.-теорет. конф. 19-20 грудня 1997 р. /За ред. М.М.Романюка. – Львів, 1997. – С. 40-43.

81. *Добош І.І.* Часопис «Учитель» (1920-1936 рр.) /Українська періодика: Історія і сучасність: Доп. та повідомл. третьої Всеукр. наук.-теорет. конф. 22-23 грудня 1995 р. /За ред. М.М.Романюка. – Львів, 1995. – С. 86-90.

82. *Шеремет Л.М.* Галицькі педагогічні часописи про видання шкільних підручників (початок ХХ століття) /Українська періодика: Історія і сучасність: Доп. та повідомл. третьої Всеукр. наук.-теорет. конф. 22-23 грудня 1995 р. /За ред. М.М.Романюка. – Львів, 1995. – С. 57-61.

83. *Олійник Н.* Про деякі проблеми народної освіти на сторінках «Земського збірника Черниговской губернии» /Українська періодика: Історія і сучасність: Доп. та повідомл. сьомої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 17-18 трав. 2002 р. /За ред. М.М.Романюка. – Львів, 2002. – С. 249-253.

84. *Зайченко І.В.* Українська періодична преса 1905-1917 рр. /Українська періодика: Історія і сучасність: Доп. та повідомл. шостої Всеукр. наук.-теорет. конф. 11-13 трав. 2000 р. /За ред. М.М.Романюка. – Львів, 2000. – С. 93-97.

85. *Тимчук Л.І.* Іларій Карбулицький і функціонування педагогічних видань «Промінь» та «Каменярі» /Українська періодика: історія і сучасність /Доп. та повідомл. п'ятої Всеукр. наук.-теорет. конф. 27-28 листопада 1998 р.; За ред. М.М.Романюка. – Львів, 1999. – С. 572-574.

86. *Яцина О.А.* Проблема українізації школи на шпальтах національної періодики (1907-1914 рр.) /Українська періодика: історія і сучасність. Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 70-річчю багатотиражної газети «Харківський університет». – Х.: Харківський державний університет, 1998. – С. 79-83.

87. *Остапенко Н.Ф., Сидоренко Н.М.* Від «Ради» і «Світла» до «Вільної української школи»: проблеми національної освіти на сторінках українських часописів Східної України (1905-1914) // Образ. – 2001. – Вип. 2. – С.72-79.

88. *Рудий Г.* Вища освіта за доби Центральної Ради, Гетьманату, Директорії у висвітленні преси /Українська

періодика: Історія і сучасність: Доп. та повідомл. сьомої Всеукр. наук.-теорет. конф. 17-18 трав. 2002 р. /За ред. М.М.Романюка. – Львів, 2002. – С. 278-285.

89. *Антоник О.В.* Педагогічні часописи Галичини міжвоєнного періоду: структура та проблематика /Українська періодика: Історія і сучасність: Доп. та повідомл. третьої Всеукр. наук.-теорет. конф. 22-23 грудня 1995 р. /За ред. М.М.Романюка. – Львів, 1995. – С. 90-94.

90. *Середяк Л.В.* Проблеми національного шкільництва на сторінках часопису «Українська школа» (1925-1939 рр.) /Українська періодика: Історія і сучасність: Доп. та повідомл. шостої Всеукр. наук.-теорет. конф. 11-13 трав. 2000 р. /За ред. М.М.Романюка. – Львів, 2000. – С. 423-427.

91. *Денисюк В.* Культурно-освітні проблеми на сторінках часопису «Наш лемко» (1934-1939 рр.) /Українська періодика: Історія і сучасність: Доп. та повідомл. сьомої Всеукр. Наук.-теорет. конф. 17-18 трав. 2002 р. /За ред. М.М.Романюка. – Львів, 2002. – С. 333-339.

92. *Мілясевич І.В.* Періодичні видання товариства «Українська школа» у Рівному (30-ті рр. ХХ століття) /Українська періодика: Історія і сучасність: Тези доп. і повід. Всеукр. наук.-теорет. конф. (9-10 грудня 1993 р.). Ред. кол.: М.М.Романюк. – Львів, 1993. – С. 68-69.

93. *Завгородня Т.К.* Педагогічна журналістика західноукраїнських земель і проблеми шкільної дидактики (1918 – 1939 рр.) /Українська періодика: історія і сучасність /Доп. і повід. Другої Всеукр. наук.-теорет. конф. 21-22 грудня 1994р.; Ред. кол.: М.М.Романюк та ін. – Львів; Житомир, 1994. – С. 88–90.

94. *Василишин Л.М.* Проблеми інновацій на сторінках педагогічної періодики /Українська періодика: Історія і сучасність: Доп. та повідомл. шостої Всеукр. наук.-теорет. конф. 11-13 трав. 2000 р. /За ред. М.М.Романюка. – Львів, 2000. – С. 235-239.

95. *Стадник О.В.* Сучасна педагогічна періодика про гуманітаризацію освіти /Українська періодика: Історія і сучасність: Доп. та повідомл. шостої Всеукр. наук.-теорет. конф. 11-13 трав. 2000 р. /За ред. М.М.Романюка. – Львів, 2000. – С. 371-375.

96. *Зубко Н.Н.* Проблеми видання і функціонування підручників природничо-наукового циклу на сторінках освітянської періодики /Українська періодика: Історія і сучасність: Доп. та повідомл. шостої Всеукр. наук.-теорет. конф. 11-13 трав. 2000 р. /За ред. М.М.Романюка. – Львів, 2000. – С. 375-380.

97. *Клименко О.З.* Буквар у сучасній педагогічній періодиці /Українська періодика: Історія і сучасність: Доп. та повідомл. шостої Всеукр. наук.-теорет. конф. 11-13 трав. 2000 р. /За ред. М.М.Романюка. – Львів, 2000. – С. 380-390.

98. *Омельчук І.Д.* Педагогічні журнали України (1990-1995 рр.) про проблеми підготовки керівних кадрів у системі освіти /Українська періодика: Історія і сучасність: Доп. та повідомл. третьої Всеукр. наук.-теорет. конф. 22-23 грудня 1995 р. /За ред. М.М.Романюка. – Львів, 1995. – С. 188-190.

99. *Косинська О.А.* Проблеми управління школою на сторінках журналу «Рідна школа» (1990-1995 рр.) /Українська періодика: Історія і сучасність: Доп. та повідомл. третьої Всеукр. наук.-теорет. конф. 22-23 грудня 1995 р. /За ред. М.М.Романюка. – Львів, 1995. – С. 185-188.

100. *Футнікова Н.* Журнал «Освіта на Луганщині» як регіональне педагогічне періодичне видання /Українська періодика: Історія і сучасність: Доп. та повідомл. сьомої Всеукр. Наук.-теорет. конф. 17-18 трав. 2002 р. /За ред. М.М.Романюка. – Львів, 2002. – С. 546-550.

101. *Коновець О.Ф.* Когнітивний і національно-культурний комунікатив сучасної освітянської преси

/Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повідомл. восьмої Всеукр. Наук.-теорет. конф. 24-26 жовт. 2003 р. – Львів, 2003. – С. 577–584.

102. *Ступарик Б.* Національна школа: витоки, становлення // Шкільна бібліотека. – 2003. – № 9. – С. 52-78.

103. *Мартинюк І.* Національне виховання як основа розвитку активної особистості // Урок Української. – 2001. – №11/12. – С. 9-10.

104. *Ступарик Б.* Про мету національного виховання в Україні // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 2. – С. 87-95.

105. *Шмалько Г.* Національне виховання як цілісна система // Рідна школа. – 2000. – № 7. – С. 32-33.

106. *Щербань П.* Нація в небезпеці // Рідна школа. – 1996. – № 3. – С. 20-23.

107. *Руденко Ю., Руденко В.* Ідеологія патріотизму і державотворення як основа духовності учнів // Рідна школа. – 1999. – № 10. – С. 8-10.

108. *Москаленко В., Циба В.* Культурно-діяльнісна концепція соціалізації особистості // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 3. – С. 136-142.

109. *Стельмахович М.* Українознавство в початковій школі // Початкова школа. – 1994. – № 8. – С. 3-5.

110. *Ступарик Б.* Національна школа: витоки, становлення // Шкільна бібліотека. – 2003. – № 9. – С. 52-78.

111. *Кутова А.* Національне виховання – джерело особистісного розвитку дитини // Початкова школа. – 2002. – № 2 – С. 14-16.

112. *Щербань П.* Національне спрямування навчально-виховного процесу закладів освіти // Рідна школа. – 2000. – № 3. – С. 10-12.

113. *Кіндрат В.* Щоб у серці жило почуття Батьківщини // Початкова школа. – 1996. – № 7. – С. 4-5.
114. Там само. – С. 4.
115. Там само. – С. 5.
116. *Вишняк М.* Патріотичне виховання учнів за допомогою української мови та літератури // Рідна школа. – 2001. – № 9. – С. 25-28.
117. *Якубенко В.* Від народознавства до свідомого патріотизму // Дошкільне виховання. – 2002. – № 8. – С. 12-13.
118. *Вишневецький О.* Ще раз про народження громадянина: національне і громадське у сучасному українському вихованні // Освіта. – 6-13 лютого. – 2002.
119. Там само. – С. 7.
120. *Пічуркіна-Шумейко Л.* Громадянське виховання підлітків як соціально-педагогічна проблема // Рідна школа. – 2000. – № 7. – С. 32-37.
121. Там само. – С. 34.
122. *Косарева Н.* Виховання громадянськості учнів на ідеях української державності // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 3. – С. 130-136.
123. Там само. – С. 135.
124. *Пічуркіна-Шумейко Л.* Формування громадянськості підлітків засобами соціально-культурної діяльності // Рідна школа. – 2002. – № 4. – С. 27-30.
125. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Дошкільне виховання. – 2003. – № 2. – С. 3-8.
126. *Бойченко В.* До загальнолюдського крізь призму національного (проблеми полікультурного виховання) // Педагогіка і психологія. – 2003. – № 3-4. – С. 106-112.
127. *Музальов О.* Формування національної свідомості й самосвідомості у процесі вивчення вітчизняної і світової

культури // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2002. – № 2. – С. 215-222.

128. *Ращенко А.* Особливості формування національної самосвідомості підлітків у позашкільних закладах // Рідна школа. – 2003. – № 7. – С. 18.

129. *Музальов О.* Формування національної свідомості й самосвідомості у процесі вивчення вітчизняної і світової культури // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2002. – № 2. – С. 215-222.

130. *Сахно А.* Формування національної свідомості молоді у процесі викладання суспільних дисциплін // Коледжанин. – 2002. – № 12. – С. 7-9.

131. *Бойченко В.* До загальнолюдського крізь призму національного (проблеми полікультурного виховання) // Педагогіка і психологія. – 2003. – № 3-4. – С. 106-112.

132. *Ращенко А.* Особливості формування національної самосвідомості підлітків у позашкільних закладах // Рідна школа. – 2003. – № 7. – С. 18.

133. *Гуменюк Г.* Національна самосвідомість школярів та перспективи її розвитку // Рідна школа. – 1999. – № 2. – С. 59-61.

134. *Фасоля А.* Формування духовного світу особистості: від теорії до практики // Рідна школа. – 1999. – № 3. – С. 59-61.

135. *Ращенко А.* Особливості формування національної самосвідомості підлітків у позашкільних закладах // Рідна школа. – 2003. – № 7. – С. 18.

136. *Фасоля А.* Формування духовного світу особистості: від теорії до практики // Рідна школа. – 1999. – № 3. – С. 59-61.

137. *Осипець Р.* Критерії оцінки рівня сформованості національної свідомості особистості // Рідна школа. – 2000. – № 1. – С. 17-19.

138. *Фасоля А.* Формування духовного світу особистості: від теорії до практики // Рідна школа. – 1999. – № 3. – С. 59-61.

139. *Антонець М.* Проблеми національної самосвідомості молоді // Радянська школа. – 1991. – № 2. – С. 5-9.

140. *Єрмоленко С.* Національна свідомість і виховання української мовної особистості // Урок Української. – 2001. – № 11/12. – С. 9-10.

141. *Кандиба Л.* Формуємо національну свідомість учнів // Рідна школа. – 1996. – № 10. – С. 23-24.

142. *Мацько Л.* Українська мова: формування національної свідомості // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 1. – С. 67-70.

143. *Музальов О.* Формування національної свідомості й самосвідомості у процесі вивчення вітчизняної і світової культури // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2002. – № 2. – С. 215-222.

144. *Ребрик Н.* Виховання національної самосвідомості студентів коледжу засобами художнього аналізу поетичних творів // Українська література в загальноосвітній школі. – 2001. – № 3. – С. 30-33.

145. *Щербань П.* Формування національної самосвідомості засобами природничо-екологічного виховання // Рідна школа. – 2002. – № 10. – С. 24-26.

146. *Ращенко А.* Особливості формування національної самосвідомості підлітків у позашкільних закладах // Рідна школа. – 2003. – № 7. – С. 18.

147. *Бутківська Т.* Цінності в контексті соціокультурності освіти // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 3. – С. 33-39.

148. *Чупрій Л.* Моральні цінності як основа відродження української нації // Рідна школа. – 2003. – № 10. – С. 23-25.

149. *Бутківська Т.* Цінності в контексті соціокультурності освіти // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 3. – С. 33-39.

150. *Підласий І.* Ідеали українського виховання // Рідна школа. – 2000. – № 2. – С. 3-7.

151. *Омельченко Ж.* Формування загальнолюдських цінностей як мети виховання в працях видатних мислителів // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 3. – С. 188-193.

152. *Вишневецький О.* На тернистому шляху до себе // Рідна школа. – 1995. – № 5. – С. 12-17.

153. *Крицька Л.* Громадянські ціннісні орієнтації учнівської молоді // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 155-160.

154. *Вишневецький О.* На тернистому шляху до себе // Рідна школа. – 1995. – № 5. – С. 12-17.

155. *Лебідь І.* Національні цінності у виховному процесі загальноосвітньої школи // Рідна школа. – 2001. – № 11. – С. 15-16.

156. *Ващенко Г.* Виховний ідеал. – Полтава: Ред. Газ. «Полтавський вісник», 1994. – 191с.

157. *Софінська І.* До проблеми виховання ідеалу в педагогічній науці // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 88-94.

158. *Підласий І.* Ідеали українського виховання (продовження) // Рідна школа. – 2000. – № 10 – С. 6-13.

159. *Москалець В.* Психологічне обґрунтування національної школи (продовження) // Рідна школа. – 1995. – № 1. – С. 51-53.

160. Там само. – С. 51.

161. *Бійчук Г.* Воля в структурі національного характеру (до проблеми вивчення і формування) // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 4. – С. 125-130.

162. *Будник О.* Особливості української етнопедагогіки // Дайджест: Школа-парк педагогічних ідей та технологій. – 2002. – № 2. – С. 116-118.

163. Там само. – С. 116.

164. *Стельмахович М.* Виховний ідеал української народної педагогіки

// Початкова школа. – 1998. – № 6. – С. 1-5.

165. Там само. – С. 3.

166. *Гутник І.* Козацька педагогіка як складова системи національного виховання молоді // Початкова школа. – 2003. – № 10. – С. 47-49.

167. *Будник О.* Особливості української етнопедагогіки // Дайджест: Школа-парк педагогічних ідей та технологій. – 2002. – № 2. – С. 116-118.

168. *Усатенко Т.* Українська національна школа-родина – ціннісний орієнтир суспільства // Початкова школа. – 1997. – № 5. – С. 8-9.

169. *Лазарук А.* Батьківська педагогіка Василя Сухомлинського: аксіологічний ракурс проблеми // Початкова школа. – 2004. – № 5. – С. 3-5.

170. *Стельмахович М., Червінська І.* Етнопедагогічні основи української національної школи-родини // Початкова школа. – 1997. – № 5. – С. 10-12.

171. Там само. – С. 11.

172. Там само. – С. 12.

173. Там само. – С. 10.

174. *Довбищенко В., Ковальчук О.* Національне виховання // Слово і час. – 1992. – № 6. – С. 84-87.

175. *Єрмоленко С.* Національна свідомість і виховання української мовної особистості // Урок Української. – 2001. – № 11/12. – С. 9-10.

176. *Мовчун А.* Етимологія як засіб патріотичного виховання // Початкова школа. – 1998. – № 5. – С. 8-12.

177. *Бондаренко Ю.* Урок літератури в системі національного виховання // Рідна школа. – 1998. – № 9. – С. 22-26.

178. *Вишняк М.* Патріотичне виховання учнів за допомогою української мови та літератури // Рідна школа. – 2001. – № 9. – С. 25-28.

179. Там само. – С. 28.

180. *Кравченко Н.* Краснзнавчий матеріал як засіб національного виховання учнів // Дивослово. – 1999. – № 4. – С. 49-51.

181. *Дятленко Т.* Літературний пейзаж як засіб формування національної самосвідомості старшокласників // Українська література в загальноосвітній школі. – 2003. – № 3. – С. 9-11.

182. *Білас Л.* Реалізація національного компонента змісту освіти у курсі іноземної мови // Рідна школа. – 2003. – № 9. – С. 34-36.

183. *Петренко В.* Національно-патріотичне виховання молодих школярів засобами музики // Початкова школа. – 2000. – № 11. – С. 28-29.

184. *Сухорукова Г.* Малювання за народними казками. Один із засобів національного виховання // Дошкільне виховання. – 2004. – № 8. – С. 13-15.

185. *Герасимчук В.* Історія та рідна мова в патріотичному вихованні студентської молоді України і Польщі // Шлях освіти. – 1997. – № 1. – С. 27-28.

186. *Коркішко О.* Становлення патріотичного виховання в IX – XVIII ст.

// Рідна школа. – 2003. – № 4. – С. 72-74.

187. Там само. – С. 74.

188. *Ступарик Б., Гречин Б.* Становлення ідеї національного виховання в українській педагогіці //

Українська мова та література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2000. – № 1. – С. 20-26.

189. *Ступарик Б.* Національна ідея в працях українських педагогів

20-30-х рр. ХХ ст. // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 3. – С. 166-176.

190. Там само. – С. 171.

191. *Ступарик Б., Гречин Б.* Становлення ідеї національного виховання в українській педагогіці // Українська мова та література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2000. – № 1. – С. 20-26.

192. Там само. – С. 22.

193. Там само. – С. 25.

194. *Анікіна Т., Таран Н.* Науково-історичні передумови використання художнього краєзнавства у вихованні патріотизму // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 4. – С. 98-105.

195. Там само. – С. 100.

196. Там само. – С. 102.

197. *Невгодівський А.* Українська національна школа: становлення (1917 –1920 рр.) // Рідна школа. – 2001. – № 11. – С. 65-67.

198. *Постолатій В.* Боротьба за національну школу в Україні // Рідна школа. – 1999. – № 6. – С. 28-30.

199. *Невгодівський А.* Українська національна школа: становлення (1917 –1920 рр.) // Рідна школа. – 2001. – № 11. – С. 65-67.

200. *Постолатій В.* Боротьба за національну школу в Україні // Рідна школа. – 1999. – № 6. – С. 28-30.

201. *Майборода В., Майборода С.* Національні школи України: історія, розвиток, уроки // Рідна школа. – 1993. – № 7. – С. 65–70.

202. *Коркішко О.* Становлення патріотичного виховання в XIX – XX ст. (Історичний аспект) // Рідна школа. – 2004. – № 2. – С. 60-62.

203. *Рега О.* Проблема виховання громадянськості у підростаючого покоління засобами гуманності у 70-80-х роках XX ст. // Рідна школа. – 2004. – № 2. – С. 57-59.

204. *Ступарик Б.* Національна ідея в працях українських педагогів 20-30-х рр. XX ст. // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 3. – С. 166-176.

205. Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні. – К.: Школяр, 1997. – 151с.

206. *Ступарик Б., Гречин Б.* Становлення ідеї національного виховання в українській педагогіці // Українська мова та література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2000. – № 1. – С. 20-26.

207. *Коркішко О.* Становлення патріотичного виховання в IX – XVIII ст.

// Рідна школа. – 2003. – № 4. – С. 72-74.

208. *Коркішко О.* Становлення патріотичного виховання в XIX – XX ст. (Історичний аспект) // Рідна школа. – 2004. – № 2. – С. 60-62.

209. *Майборода В., Майборода С.* Національні школи України: історія, розвиток, уроки // Рідна школа. – 1993. – № 7. – С. 65–70.

210. *Невгодовський А.* Українська національна школа: становлення (1917 – 1920 рр.) // Рідна школа. – 2001. – № 1. – С. 65-67.

211. *Постолатій В.* Боротьба за національну школу в Україні (1917-1920рр.) // Рідна школа. – 1999. – № 6. – С. 28-30.

212. *Анікіна Т., Таран Н.* Науково-історичні передумови використання художнього краєзнавства у вихованні

патріотизму // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 4. – С. 98-105.

213. *Стельмахович М., Червінська І.* Етнопедагогічні основи української національної школи-родини // Початкова школа. – 1994. – № 5. – С. 10-12.

214. *Будник О.* Особливості української етнопедагогіки // Дайджест: Школа-парк педагогічних ідей та технологій. – 2002. – № 2. – С. 116-118.

215. *Гутник І.* Козацька педагогіка як складова системи національного виховання молоді // Початкова школа. – 2003. – № 10. – С. 47-49.

216. *Стельмахович М., Червінська І.* Етнопедагогічні основи української національної школи-родини // Початкова школа. – 1994. – № 5. – С. 10-12

217. *Усатенко Т.* Українська національна школа-родина – ціннісний орієнтир суспільства // Початкова школа. – 1997. – № 5. – С. 8-9.